

84/2-411.2/53 1-4
T530

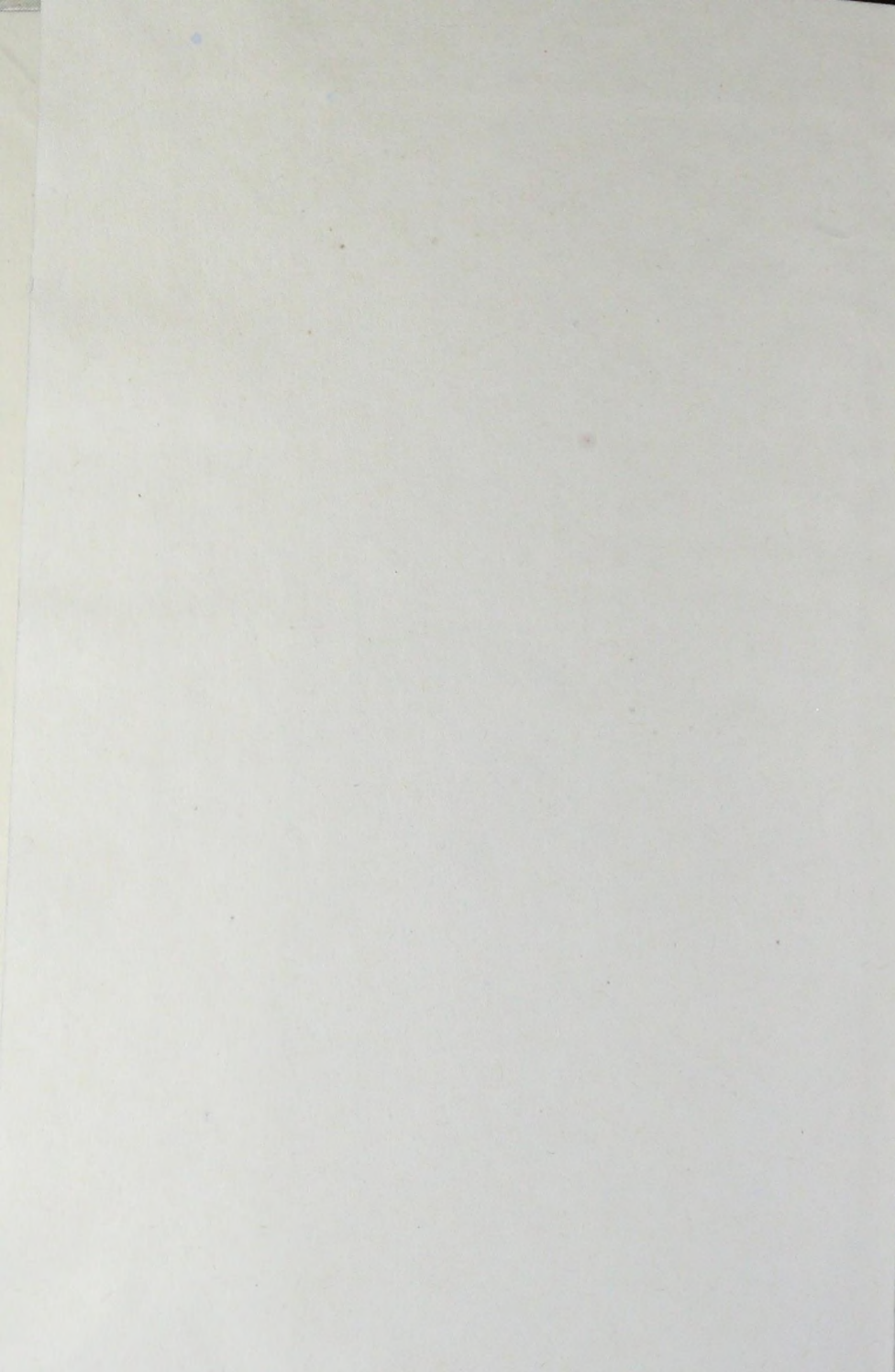

Л. Н. ТОЛСТОЙ

ХАДЖИ-МУРАТ

Л. Н. ТОЛСТОЙ

ХАДЖИ-МУРАТ

*Алтай тилге С. Сабашкина
кӧчӱрген*

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ
КНИЖНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО * 1958

84 (2=ННН-258-4)
Т530

996 ✓

Горно-Алтайская
областная библиотека
им. М. И. Калашникова

Б-ТЛН-Х-М

Мен јаја түшкен јаланла јанып бараткам. Јайдын сырагай ла тал ортозы болгон. Өлөң чаап божойло, эмди арыш кезерине белетенгилеп тургандар.

Јылдын бу ойинде сүрекей жараш өңдү чечектер өзүп јат: кызыл, ак, куакай, јыды жараш, барбак кашкалар; маргаритка деп тееркек чечек, сүттий ак, өзөги сары «любишь-не-любишь» деп чечек бойынын татузымак јыдыла; мөт јытанып турган сары сурепка; бийик сапту тюльпан чечекке түңей сары ла ак когочоктор; јерге јаба өзөр мырчагаш; сары, кызыл, куакай, жараш бүдүмдү скабиозтор; чала қыскылтым өңдү јумду ла билдирер-билдирбес јакшынак јытту подорожник; јаны ла чечектеген тушта күнге көпөгөш, күн ажар алдында ла чечеги түжерге једе бергенде чанкыр боло беретен василөктор; миндальдын јыдындый јытту, үзүп ле ийзе, качан ок чалдыга беретен јажу повиликанын чечектери.

Мен јаан тудам мындый јүзүн-јүүр чечектер үзүп алала, јанып барадала, ойдык јерде кызыл-көк чечеги јангы ла јайылып келген сүрекей жараш убак көрүп ийдим, бисте оны «татарин» деп адап јат. Өлөңди чабар тужында оны кожо кескилебейтендер, је качан болгобой кезиле бергенде, өлөң кезечилер колдорын ого кадатпаска, оны өлөңнөң чыгара таштап ийет. Мениң ол уакты үзүп алала, оны колымдагы чечектеримниң ортозына салып алар күүним келди. Мен ойдыкка түжүп алала, чечектин ортозына кадалып, тату уйкузын уйуктап јаткан сары адаруны учурып ийеле, чечек-

ти үзүп аларга ченештим. Же оны үзүп аларга жеңил неме эмес болды: онын сабы колымды кадап, качан платла да ороп аларымда, бастыра жанынаң кадап турган, ого үзеери ол сүрекей бек болды, онойдордо мен онын сабынынын ичиндеги учуктарын бирден үзе тартып, беш минут кире ондо туруштым. Же, качан мен чечекти үзүп аларымда, онын сабы самтар бололо, чечеги де ондый жараш эмес көрүнди. Ого үзеери ол бойынын кату бүдүмиле менинг тудамымдагы жажу чечектеримге жарабай турган. Бойынын жеринде жаранып өзүп отурган чечекти үзүп салганыма ачынып, мен оны таштап ийдим. «Жадын-жүрүмнинг күчи ле чыдалы кандый — деп, мен, чечекти үзерге канча күчим салганымды эске алынала, санандым. — Ол бойынын жүрүми учун кандый тың тартыжып ла оны баалу берди».

Айыл жаар баратан јол жаңы ла парлап сүрүп салган кара тобракту кыраның ичинче барып јаткан. Мен тозынду, кара тобракту јолло мендебей бараткам. Сүрүп салган кыра помещиктин кыразы болгон. Ол бастыра јаланга јайыла берген болгон, онын учун јолдың эки јанында эм тура тырмабаган кара јерден өскө бир де неме көрүнбей турган. Кыраны сүргени јакшы, бастыра јаланга бир де өзүм, бир де өлөг јок. — ончо кара јер болгон. «Кижн кандый шокчыл, килемјизи јок неме бойынын жүрүмин, курсак-тамагын јеткилдеп аларга, ол канча кире јүзүн-јүүр тынду немелерди, өзүмдерди јок эдип салган» — деп сананып, мен, бу тыны јок карарып јаткан јаланнан кандый-кандый бир тынду неме көрүп ийерге, ајыктап бараттым. Менинг алдымда, јолдың он јанында, кандый да барбак өзүм көрүнди. Јууктай базып келеле, мен байагы чечегин теп ле тегин үзүп ала-ла, чачып ийген уактый ок «татарин» отурганын танып ийдим.

«Татариннинг» сабы үч айрыланып өскөн эмтир. Бирүзин сындырып салган эмтир, сабы дезе кезе чаап салган колдый, сарбайып калган. Арткан эки айрыда кажызында ла бир чечектең болды. Ол чечектер качан да кызыл болгон, эмди дезе карарып калган болды. Бир айры сабы сынып калган, онын кабортозы балкашка уймалып калган, чечеги сан төмөн салактап калган турды; экинчизи, кара балкашка уймалып та калган болзо,

өрө сарбайып калган турды. Бу уактын үстүлө тегелик тоголонып барганы көрүнип турган, онын кийининде эмеш көдүрилип, эмди де жантийып калган турды. Онын бир болчок эдин үзе тартып, ич-буурын кодорып, колын үзе тартып, көстөрүн ойып салгандый болды. Же ондый да болзо, ол оны айландыра турган карындаштарын кезе чаап салган кижиге удурлажып, жендирбей отуруп жат.

«Кандый ийде-күч! — деп, мен санандым. — Кижинчозын жегип, миллиондор тоолу өзүмдерди жок эткен, же бу десе эмдиге жетире тартышканча ла».

Онон улам менин сагыжыма мынан озо Кавказга болгон бир керек кирди, онын бир кезигин мен бойым көргөм, кезигин оны көргөн улустан уккам, кезик бөлүгүн десе бойум бодоштырып тургам. Бу керек, менин эске алынганым ла сагыжыма киргени аайынча болзо, мындый болуп жат.

I.

Бу 1851 жылдын учында болгон.

Ноябрь айдын соок энгиринде Хаджи-Мурат чечен улустын одырган өтөгининг жакшы жыту ыжы чыгып турган Махкет деп аулга жортып келеткен.

Муэдзиннин¹ албаданган кожоңы жаңы ла токтогон, кизяктын ыжынын жыды өдүп калган кырдын ару кейинде, уйлардын мөбөрөгөни ле койлордын маараганы өткүрө, аулдын бойы-бойлорына, адарунын соты чылап, жуук турган саклялардан эр улустын эрмектешкен, былаажып-тартышкан тунгак үндери ле фонтаннын ары жанынан үй улустын ла балдардын үндери жарт угулып турды.

Хаджи-Мурат Шамильдин² ады-чуузы чыккан жалтанбас болушчызы болгон, ол айландыра ондор кирези коручылар ла бойынын маанызы жогынан кайдаар да жортпойтон. Эмди десе ол оронып алган башлыгынын ла бурказынын алдынан көрүнип турган мылтыкту, жаңыс коручылду сыраңай ла билдиртпеске кичеенип, ого жолой туштап турган журт улусты бойынын суртулдууш кара көстөриле кыракалап көрүп баратты.

¹ Муэдзин — мусульманский храмда, мечетте иштеп турган кижин, кудайзак улусты ол мүргүүрге кычырып жат.

² Шамиль (1798—1871) — Кавказга мюридизм деп адалган реакционный националистический движениенин башчызы.

Аулдын ортозына једип келеле, Хаджи-Мурат площадь јаар бараткан оромло барбай, сол јаны јаар чике јолго бура јортты. Ол чичке оромдо кырга јаба казып салган јер турага јортып келеле, кайа көрүп, тура түшти. Саклянын алдындагы таскактың алдында бир де кижиге јок болды, туранын үстүндө той балкашла жаңы шыбап салган трубанын кийининде дезе тере јақыла жабынып алган кижиге јатты. Ол кижини Хаджи-Мурат камчынын сабыла араай кадап ийеле, тилиле тарсылдадып ийди. Тере тонынын алдынаң түндө кийер бөрүктү ле кири жылтырап турган ыртык бешметтү¹ карыган өбөгөн өрө көдүрилип келди. Карыган өбөгөнниң кирбиктери јок көстөри кызыл ла јаштанып калган болды, ол көстөрин јазап көрөргө, ачып, јумуп турды. Хаджи-Мурат темиккен аайынча «Селям алейкум»² — деп айдала, јүзин ачып ийди.

— Алейкум селям — деп, карыган өбөгөн Хаджи-Муратты танып ийеле, тиштери јок оозыла күлүмзиренип, удурга айтты, онын кийининде бойынын чичке арык буттарына туруп, трубанын јанында јаткан агаш каблуктарлу өдүгин кийди. Өдүгин кийип алала, ол тазал, јуурылып калган тере тонын мендеш јогынан кийип, жабынчыга јаба јөлөп койгон тепкишти төмөн түшти. Кийинип те, түжүп те јадала, карыган өбөгөн тотко күйүп калган чичке, јуурылып калган мойынындагы бажын јайкап, тиштери јок оозын мачылдадып турды. Јерге түжүп келеле, Хаджи-Мураттын адынын тискинин ле он үзенигин күндүлү тутты. Је Хаджи-Мураттын чакту, чыйрак көдөчизи адынаң түрген түжүп, карыган өбөгөндө солуп ийди.

Хаджи-Мурат адынаң түжеле, эмеш аксап, таскактын алдына кирди. Эжиктен ологорго удурга он беш јашту уулчак түрген чыгала, келген улус јаар кара, бышкан бороңоттый, суркурууш көстөриле кайкамчылү көрүп турды.

— Мечетьке³ јүтүр, адаңды кычыр — деп, карыган

¹ Бешмет — Кавказский албатылардын ла татар улустын кийиминин үстүнө кийетен кийим, күски тон аайлу.

² «Селям алейкум — јакшылашканы (эзендер, јакшыба)». Алейкум селям — удурга јакшылашканы.

³ Мечеть — кавказ улустын кудайга мүргүүрге јуулаган тура, серкве.

өбөгөн ого жакып ийеле, Хаджи-Муратты озолоп барып, туранын жеңил кыярап ийген эжигин ачып берди. Хаджи-Мурат эжиктен кирип жадарда, ичиндеги эжиктен жаандап келген, чичке, эт-кан жок, сары чамчазынын үстине кызыл бешмет ле көк, элбек штан кийип алган үй кижини жастыктар тудунып алган кирип келди.

— Сенин келгениң ырыска — деп айдала, ол айылчыны отургузарга төрдөги стененин жанына жастыктарды эңчейип, жазап салды.

— Сенин уулдарың су-кадык болзын — деп, Хаджи-Мурат айдала, бурказын, бөрүгүн ле мылтыгын бойынан чечип, карыган өбөгөнгө берди.

Карыган өбөгөн мылтыкты ла бөрүкти айылдын эезинин мылтыгынын жанына, килейте шыбап ла ару черетеп салган стенедө жылтырап турган эки жаан табактын ортозына чебер илип салды.

Кийининдеги колмылтыгын эптеп ийеле, Хаджи-Мурат үй кижинин салып койгон жастыктарына базып келеле, черкесказын өмүрленип, отурды. Карыган өбөгөн ого одоштой бойынын жылагаш чоңчойлорына отуруп, көстөрүн жумуп, колдорынын алакандарын өрө эдип көдүрди. Хаджи-Мурат онойдо ок этти. Онын кийининде, молитваны кычырып божойло, олор экүлөзи жүстөрүн сагалдарынын учына жетире сыймадылар.

— Не хабар? Не солун бар? — деп, Хаджи-Мурат карыган өбөгөннүн сурады.

— Хабар жок — («солун неме жок») — деп, карыган өбөгөн, Хаджи-Мураттын жүзи жаар эмес, төжи жаар бойынын өлү, кызыл көстөриле көрүп айтты. — Мен адарулар турган жерде жадып жадым, бүгүн жаңыс ла уулыма жолугарга келгем. Ол билер.

Хаджи-Мурат билерге турган немени карыган өбөгөн билип жат, же айтпаска турганын билип ийеле, бажын жүк ле кекип, оноң ары эрмек сурабады.

— Айткадый жакшы солун неме жок — деп, карыган өбөгөн куучындады. — Жаңыс ла солун дегени, койондор жуулыжып, мүркүттөрдө канайда сүрөтенин шүүшкилеп жат. Мүркүттөрдө дезе бир-бирүдөң тееп ле жат. Откөн недеде орус ийттер мичицкийлердин өлөңин өртөп салгандар, баштары олордын жарылзын — деп, өбөгөн калжууруп айтты.

Хаджи-Мураттын мюриди кирди, ол бойынын күчтү

буттарыла балкаш полго жаан алтамыла јымжак базып, Хаджи-Мурат чылап ок бурказын, мылтыгын ла бөрүгин чечип, үлдүзин ле колмылтыгын бойында артыргызала, Хаджи-Мураттың мылтыгын илип салган кадуларга немелерин бойы илип салды.

— Ол кем? — деп, карыган өбөгөн, кирген кижии жаар көргүзип, Хаджи-Мураттан сурады.

— Мениң коручылым. Оның ады Элдар — деп, Хаджи-Мурат айтты.

— Јакшы — деп, карыган өбөгөн айдала, Хаджи-Мураттың јанында јаткан кийис жаар көргүсти.

Элдар байдастанып отурып алала, куучындап отурган өбөгөн жаар бойының, койдың көзиндий, јараш көстөриле көрүп, унчукпай отурды. Өткөн недедеде олодың улустары канайда эки солдатты тутканын өбөгөн куучындады: бирүзин адып салгандар, экинчизин дезе Веденодо¹ Шамильге ийе бергендер. Хаджи-Мурат, эжик жаар көрүп, тышкары кандый табыш болорын тындап, өбөгөнниң куучынын алаатып угуп отурды. Таскактың алдында кижиниң базыды угулала, эжик кыјырап, айылдың ээзи кирип келди.

Саклянын ээзи, Садо, төртөн јашту, кичинек сагалду, узун тумчукту кижии болгон. Оның көзи, он беш јашту уулының көзи чылап, тың суркурабай да турган болзо, је ондый ок кара болгон. Оның уулы ого мечетьке барып, адазына айдала, ойто айылга кожо келип киреле, эжиктиң јанына отура берди. Эжиктиң јанына ағаш башмагын чечип салала, айылдың ээзи, удаган өйгө кырбаганынан кара чачы узун өзүп калган, јиткези жаар папаха бөрүгин ийдип ийеле, Хаджи-Мураттың одожына тургуза ла сыйа базып отура түшти.

Карыган өбөгөн чылап ок, ол көстөрин јумала, колдорын алаканын өрө көдүрип, молитвазын кычырып ийеле, јүзин колдорыла сыймап божогон кийининде ле куучынданып баштады. Хаджи-Муратты тирү де, өлгөн дө болзо, экелзин деп Шамильден јакылта келген, оның учун Шамильдин элчи улустары кече ле мынан атангандар, улус Шамильдин сөзинен кыйыжарга коркып јат, онойдордо чебер, кырака болор керек деп, ол айтты.

¹ Ведено, эмезе ведень — Чечняда шибелеп салган јурт, бир кезек өйгө Шамиль ондо турган.

— Мениң айылымда, мен тирүде, мениң најыма бир де кижн коомой эдип болбос. Же јаланда канайдар? Сананар керек.

Хаджи-Мурат лаптап угуп, јөпсинип, бажын кекип турды. Садо куучындап божой берерде, ол айтты:

— Јакшы. Эмди орустар јаар бичиктү кижн ийер керек. Мениң коручылым барар, јангыс ла баштап барар кижн керек.

— Бата карындажымды ийерим. Батаны барып кычыр — деп, ол уулына айтты.

Уулчак түрген тура јүтүреле, колдорын капшай кыймыктадып, айылдан чыга берди. Бир он минуттын бажында ол күнге карара күйүп калган, кыска буттарлу, эки јени элеп, салбырап калган сары черкескалу ла кара чамчалу чечен кижиле кожо кирип келди. Хаджи-Мурат јангы келген кижиле јакшылажып ийеле, тегин јерге артык сөс айтпай, түрген, кыскарта айтты:

— Мениң коручылымды орустарга баштап апарып болорын ба?

— Апарарым — деп, Бата омок, түрген айтты. — Апарарга арга бар. Мен кире бир де чеченец баштап барып болбос. Кезиктери бараачы, ончозын бүдүреччи болор, је нени де эдип болбос. Мен бүдүрерим.

— Же, јакшы, јалына үчти аларын — деп, Хаджи-Мурат айдып, үч сабарын көргүсти.

Бата билдим деп бажыла кекип, ого акча баалу эмес, Хаджи-Мураттын јакарузын бүдүрери баалу деп, кожуп айтты. Мындагы кырларда јаткан улус, канайда Хаджи-Мурат ол орус чочколорды сокконын, ончолоры билер...

— Јакшы. Армакчынын узуны јакшы, куучыннын дезе кысказы јакшы — деп, Хаджи-Мурат айтты.

— Же, унчукпазым — деп, Бата айтты.

— Аргун суунын бурулчыгында, кайа таштын одожында, агаштын ортозында ак јер бар, ондо эки обоо туруп јат. Билерин бе?

— Билерим.

— Ондо мениң атту үч кижим мени сакып јат — деп, Хаджи-Мурат айтты.

— Јарт! — деп, Бата, бажын кекип айтты.

— Хан-Магоманы сураарын. Нени эдетенин, нени

айдарын Хан-Магома билер. Оны орус начальникке, Воронцовко¹, князька апарар керек. Бүдүрүп болорун ба?

— Апарарым.

— Апарала, ойто эжелип болорун ба?

— Экелерим.

— Апарып келеле, агаш аразына ойто келеринг. Мен ондо болорым.

— Ончозын бүдүрүп саларым — деп Бата айдала, өрө туруп, колын жүрегине салала, чыга берди.

— Гехи² жаар база кижини ийер керек — деп, Хаджи-Мурат, Бата чыга берерде, айыл ээзине айтты. — Гехиде мындый неме керек — деп айдып турала, эжиктеп кирип келеткен эки үй кижини көрүп ийеле, тудунып турган хозырын³ тургуза ла салып ийеле, унчукпай барды.

Олордын бирүзи, жаш эмес, эт-каны жок, байа жастыктар салып турганы, Садонун үй кижизи болгон. Экинчиси сыраңай жаш кызычак, кызыл штанду ла жажыл бешмет кийип алган, бешмединин төжин мөңүн акчаларла чүмдеп, туй илип салган эмтир. Онын арык арказында, эки жардынын ортозында жаткан узун эмес, же жоон, кату кара кејегезинин учына мөңүн салковой илип салган, адазынын ла аказынын көстөриндий ок, бороноттый, жиит кара көстөри кату болуп көрүнерге кичееп турган жүзінде омок суркуражып турдылар. Айылчылар жаар ол көрбөй турган, же олордын мында отурганын сезип турганы көрүнүп турды.

Садонун эмегени жабыс тегерик стол экелди, ол столдун үстинде чай, сарјуга кайнаткан жука теертпектер, сарјулу блиналар, сыр,быжырган калаштар ла мөд жатты. Кызычак таз, кумга ла коларткыш экелди.

Үй улустар таманы жок кызыл чарыктарыла табыштанбай баскылап, экелген немелерин айылчылардын ал-

¹ Воронцов Семен Михайлович, князь генерал-адъютант, ол ойдө Кавказга служить эткен, кийинде Севастопольский кампанияда турушкан.

² Гехи — Чечнянын төс Сөлүгинде агаш аразында жаткан журт.

³ Хозырь — черкеска тоннын төжинде эки јанында патрондор саларга көктөгөн кармандар.

⁴ Кумга — той балкаштан эткен чичкечек мойынду бийик кувшин, ого суу уруп јат.

дына тургусканча, Садо ло Хаджи-Мурат унчукпай отурдылар. Элдар дезе, бу өйдин туркунына бойынын, койдын көзиндий көстөриле байдастанып алган буттары жаар көрүп, сыраңай тым, кыймыктанбай отурган. Жаңыс ла, качан үй улустар чыгып, эжиктин ары жанында олордын жымжак базыттары чек угулбай ла барарда, Элдар женил үшкүрүп ийди, Хаджи-Мурат дезе черкесказынын бир хозырин алып, онын ичинен ок чыгарды, октын ичинен дезе бичик чыгарды.

— Уулыма берер — деп, ол, бичикти көргүзүп, айтты.

— Каруузын кайдаар? — деп, Садо сурады.

— Сеге, сен дезе меге табыштырып береринг.

— Бүдүрүп саларым — деп, Садо айдала, бичикти бойынын черкесказынын хозырине салып алды. Онын кийининде колына кумганды алала, Хаджи-Мурат жаар табакты жылдырды. Хаджи-Мурат бешмединин жегдерин бек карызына жетире түрүп ийеле, Садо кумгадан уруп турган ару, соок сууга колын тутты. Ару кеден коларткышла колдорын арчып алала, Хаджи-Мурат курсак жаар жууктада отурды. Элдар база онойдо ок этти. Айылчылар ажанып турганча, Садо олордын келгени жакшы деп айдып, олордын одожында отурган. Эжиктин жанында отурган уулчак бойынын суркурууш кара көстөрүн Хаджи-Мураттан албай, адазынын айткан сөстөрине биригип тургандый, күлүмзиренип отурды.

Хаджи-Мурат бир суткадан ажыра курсак ичпеген де болзо, ол бир эмеш калаш, сыр жиди, онын кийининде үлдүзинин алдынан кичинек бычак чыгарып алала, мөттөн сузуп, калашка сүртүп алды.

— Бистин мөт жакшы. Быылгы жыл мөткө ончо жылдардан артык болгон: көп тө, жакшы да — деп, өбөгөн айтты. Хаджи-Мурат онын мөдин жип турарда, байла, онын күүнине жакшы болгон ошкөш.

— Быйан болзын — деп айдала, Хаджи-Мурат столдон туура отурды.

Элдар база да жиир күүни бар болгон, же ол бойынын башчызы чылап ок, столдон туура чыгала, Хаджи-Муратка табакты ла кумганды берди.

Хаджи-Муратты күндүлөп турганы онын жүрүмине коркудулу болуп турганын Садо билип турган, ненин учун дезе Шамиль Хаджи-Муратла чугулдашкан кийининде Хаджи-Муратты айылына кийдирген кижини кату

кыйынла өлтүрер деп, Чеченьнин ончо јурт улустарына јарлалган. Аулда јаткан улус Хаджи-Мурат онын айылында отурганын кажы ла минутта билип ийеле, оны тудуп берзин деп некеер учурлузын ол билип турган. Је ондый болгоны оны коркудардан болгой, сүүндирип турган. Бойынын айылчызын — најызын корыыры учун јүрүмин де берип ийери, онын чек кереги деп Садо бодоп, акту кылыгына сүүнип турган.

— Сен менинг айылымда болсло, менинг бажым тирүү болгончо, сеге бир де кжи јаманын јетирип болбос — деп, ол Хаджи-Муратка база катап айтты.

Хаджи-Мурат онын суржурап турган көстөрин ајыктап көрүп, онын айтканы чын болгонын билеле, каруузына омок айтты:

— Сеге сүүмчилү јүрүм болор.

Јакшы айткан сөс учун быйанын јетирип, Садо унчукпай, колдорын төжине јаба тутты.

Саклянын көзнөктөринин жабуларын јаап ла печкенин одын салала, Садо анчадала сүүнчилү ле омок санаалу болуп, бу кыштаг чыгала, онын бастыра билези јаткан кыпка кирди. Уй улустар уйуктагалак болгон, олордын айылында коркумчылу айылчылар конуп турганы керегинде куучындажып тургандар.

II.

Бу ла тўнде Воздвиженскийдеги¹ шибееден, Хаджи-Мурат конуп јаткан аулдан он беш беристе јерде, коруланарга тынгыткан јердег Чахгинский каалганын ары јанына унтер-офицерлерле кожо үч солдат чыктылар. Солдаттар кыска тере тонду ла папахалу, шинелин толгой ороп алала, ийиндерин ажыра салып алгандар, конычтары тизезинин үстүне једип калган јаан сопокту болгондор, ол тужунда кавказский солдаттар онойдо кийинетен болгон. Ийиндеринде мылтыкту солдаттар озо баштап јолло бараткандар, онын кийининде бежен алтам кире барала, јолдон туура бурулып, сопокторыла кургак јалбырактарды шылырадып јирме- алтам кире он јаны јаар барала, карангуйда карарып турган чинара агаштын јанына тура тўштилер. Бир канча јуучылдар-

¹ Воздвиженское, эмезе Воздвиженская — орус јуучыл экспедициялардын Аргуна суудагы шибеези.

ды өштүни жажытту кетеерге бу агаштын јанына ийетен болгон.

Солдаттар агаштын аразыла барадарда агаштардын баштарыла јүпүрип бараткандый жарык жылдыстар эмди агаштардын куу будактарынын ортозында тым тура бердилер.

— Быйан болзын — деп, унтер-офицер Панов керексинбей айдала, јыдалу узун мылтыгын ийининен јерге танк этирип, онон агашка јөлөп салды. Уч солдат база онойдо ок эттилер.

— Чындап та јылыытып салган эмитирим — деп, Панов чугулду кимиренди — эмезе ундуп салган, эмезе јолой түжүп калган.

— Нени бедиреп турун? — деп, солдаттардын бирүзи омок үниле сурады.

— Канзамды, кайда барганын көрмөс оны билер!

— Соргуулы артты ба?

— Соргуулы — бу.

— Јерге салып танкыны тартса кайдар?

— Онойдо канайып тартатан?

— Бис оны эмдиле түрген јазап ийерис.

Жажытту јерге танкы тартарга јарабас болгон, је жажытту јер жажытту јерге сыранай түңей эмес болгон, чынын айтса, озолоп каруулдайтан јер болгон, ол каруулды дезе горецтер билдирбезинен, азыйда болотон учуралдар чылап, јуу јепселдерин экелип алала, шибее-ни ада бербезиндер деп, ийетен болгон. Онойдордо Панов, таңкы тартпай турарга кандый да шылтак јок деп бодоп, омок солдаттын айткан сөзине јөпсинди. Омок солдат карманынан бычак чыгарып алала, јерди каза берди. Кичинек ойдык казып ийеле, онын ичин килейте јазап, ого соргуулды кадап ийди, онын кийининде ого таңкыны салып тыктап ийерде, канза белен болды. Серенкенин оды јалт эдип, көңкөрө јаткан солдаттын јалбак јүзин кичинек ойгө жарыдып ийди. Соргуулдын ичинде шырқырай берди, күйүп турган махорканын јакшынак јыды Пановко јытанып келди.

— Јазап ийдин бе? — деп, ол өрө туруп, айтты.

— Ондый эмей.

— Авдеев, сен тапкыр ла уул база. Кайда, көрөйин.

Пановко јер берип, Авдеев тууразына анданып јадып, оозынан таңкынын ыжын божодып турды.

Таңкылажып алган кийининде солдаттардын ортозында куучын башталды.

— Ротный база ла кайырчакка кирген деп айдыжат. Ойнооттырган ине — деп, бир солдат жалку үниле айтты.

— Берип ийер — деп, Панов айтты.

— Чын, ол якшы офицер — деп, Авдеев жөпсинип айтты.

— Якшызы якшы ла — деп, куучынды баштаган үн кунукчыл айтты, — мен бодозом, ротага оныла куучындажар керек: алган болзо, канчаны алган, качан берип ийерин айдып берзин.

— Рота канайда шүүр — деп, Панов кангадан айрылып, айтты.

— Жөплө божооры јарт эмей база — јаан јамылу кижі — деп, Авдеев бүдүмчилү айтты.

— Сула садып алар керек, база јаска сопоктор аларга акча керек, ол дезе акчаны алып алган... — деп, байагы үн катап ла јаратпай айтты.

— Рота канайда шүүр деп айттым ине — деп, Панов катап айтты. — Баштапкы катап эмес: алып алала, берип ийер.

Кавказта ол өйлөрдө кажы ла ротада бойынын хозяйствозы бар болгон. Оны ротанын чыгартулу улузы башкаратан. Казнадан рота кажы ла кижиге алты салковский бежен акчадан алып, бойы-бойын јеткилдеп турган: капуста отургузып, өлгөн чаап, бойынын кош тартар аттарын туткан, база бошко минетен семис аттар тудуп туратан. Ротанын акчазы дезе кайырчакта јадатан, онын түлкүүри ротанын командиринде јүретен, ротный командир ротанын кайырчагынан өдүшке акча алып туратан учуралдар көп болотон... Бу учуралда шак ла онойдо болгон, солдаттар ол керекти куучындажып тургандар. Күүн-күч јок солдат, Никитин, ротныйдан отчет некеер күүндү болгон, Панов ло Авдеев дезе онойдо эдерге јарабас деп, бодоп тургандар.

Пановтын кийининде Никитин таңкылады, онын кийининде јерге шинелин јайып ийеле, агашка јөлөнип отуруп алды. Солдаттар унчукпай бардылар. Јангыс ла салкын өрө бийикте агаштардын баштарында шуулап турганы угулып турды. Кенетийин бу јангыс аай шуултты өткүрө бөрүлердин улуганы, калактаганы ла кынгзыганы угулды.

— Көрзөң шилемирлердин улуп тургандарын — деп, Авдеев айтты.

— Сенин жүзинг тыртык учун олор сени электеп, каткырыжып жат — деп, төртинчи хохол солдаттын чике үни айтты.

Базала ончозы тым боло берди, жаңыс ла салкын агаштардын бүрлерин шылырадып, бирде жылдыстарды бөктөп ийет, бирде ойто ачып ийет.

— Сеге, Антоныч, качан-качан кунукчыл болот по? — деп, омок Авдеев кенетийин Пановтон сурады.

— Не кунукчыл болотон? — деп, Панов күүн-күч жок каруузын берди.

— Меге дезе кезикте сүрекей кунукчыл болуп жат, мен бойымла нени де эдип ийгедийим, торт билбей турардым.

— Көрзөң кандый! — деп, Панов айтты.

— Мен бооро акамды неге үзе ичип салгам деп турун, ондый кунукчылду жадыннан улам эмей база. Санаамда бастыразы жуулган. Онон акыр мен эзиргенче аракылап алайын, ол тужында ончозы ундулып калар деп санандым.

— Аракы ичсен, онон ары коомойтып жат па?

— Ондый да болгон. Же кайда барарын?

— Же сен неден улам кунугып жадын?

— Мен бе? Айылымды санап жадым.

— Не — бай жаткан ба?

— Байлардый бай эмес те болзо, же кем жок, жеткил жатканыс. Жакшы жатканыс.

Ол ло Пановко көп катап куучындаган куучынын Авдеев база ла куучындай берди.

— Мен солдатка акамнын учун бойымнын күүнимле баргам ине — деп, Авдеев куучындап турды. — Ол балдарлу, бойы — бежинчи! Меге жаңы ла кижги алып бергендер. Энем жайнап турган. Кайдар ол деп санангам! Айса болзо, менин адымды ундубастар. Баринге барып келгем. Бистин барин жакшы кижги, айдат: «Жакшы, бар». Онойдо акам учун баргам.

— Же не, онызы жакшы — деп, Панов айтты.

— Эмди дезе кунукчыл болуп жат, бүдүп турун ба, Антоныч. Тыгыдазы: неге мен акамнын учун баргам деп сананып жадым. Ол эмди ондо сайрап жат, сен дезе мында кыйналып көр. Канча ла кире санангамда, анча

ла коомой болот. Байла, андый килинчек болгон ош-кош.

Авдеев унчукпай барды.

— База танкылайлы ба?

— Же кайдар ол, жазаган!

Же танкылаарга солдаттарга келишпеди. Авдеев жаңыла өрө туруп, база ла канзаны жазаарга турарда, салкыннын шылырты өткүрө жолдо базыттын табыжы угулды. Панов мылтыгын алала, Никитинди будыла тееп ийди. Никитин өрө турала, шинелин алды. Учүнчизи де турды — Бондаренко.

— Мен дезе, карындаштар, кандый түш көргөм...

Авдеев Бондаренконы токтодып ийерде, солдаттар тым туруп, тындадылар. Сопок эмес юскө өдүктү улустын жымжак базыды жууктап келеткени угулды. Кургак чырбагалдын ла жалбырактардын шылырты там ла там жарт угулып келетти. Онын кийининде, чечен улустын тилиндий, күнгүрөк эрмек угулды. Солдаттар эмди жаңыста угуп турган эмес, же агаштын ортозыла бараткан эки кижинин сомын көрүп ийдилер. Бирүзи эмеш жабыс, экинчизи — эмеш бийик болгон. Качан олор солдаттарга коштой једип келерде, Панов мылтыгын алды јаар тудунып, бойынын эки нөкөриле кожо јолго чыгып келди.

— Кем келип јат? — деп, ол кыйгырды.

— Амыр јаткан чечен — деп, жабыс сындузы айтты. Онызы Бата болгон. — Мылтык јок, үлдү јок — деп, ол бойы јаар көргүзип, айтты. — Кинезь керек.

Бийик сындузы дезе бойынын нөкөринин јанында унчукпай турды. Ондо мылтык база јок болгон.

— Элчи. Онойдордо — полковойго — деп, Панов нөкөрлөрине јарттап айтты.

— Кинезь Воронцов сүрекеј керек, јаан керек бар — деп, Бата айдып турды.

— Же кем јок, апараар — деп, Панов айтты. — Слер Бондаренколо экү апараар — деп, ол Авдеев јаар баштанды, — карулчыкка табыштырып берзен, ойто келерин. Ајыктанып јүр, олорды алдынан бастыр. Бу куу мандайлар эпчил улус ине, деп Панов айтты.

— Бу не? — деп, Авдеев мылтыктын јыдазыла кижини кадап турган чылап көргүзип, айтты. — Бир ле катап кадазам — тынын чыга берер.

— Олтүрүп салзан, неге жараар — деп, Бондаренко айтты — же, барыгар!

Элчилерле кожо барган эки солдаттын базыттары угулбай барарда, Панов ло Никитин ойто бойынын јерине келдилер.

— Түниле оморды көрмөс јединип жүрген бе! — деп, Никитин айтты.

— Байла керек болгон — деп, Панов айтты. — Соок боло берди — деп, кожуп айдала, шинелин кийип ала-ла, агашка јөлөнүп отуруп алды.

Бир эки частын бажында Авдеев ле Бондаренко ойто келдилер.

— Је не, табыштырып бердигер бе? — деп, Панов сурады.

— Табыштырып бердис. Полковойдо дезе эмдиге јетире уйуктагалактар. Сырангай ла бойына апарганыс. Бу куу мандайлу уулдар, карындаш, кандый јакшы уулдар — деп, Авдеев айтты. — Чып-чын! Мен оморло јакшы куучындажа бергем.

— Сен куучындажарга билеринг — деп, Никитин јаратпай айтты.

— Чын, сырангай ла орус ошкош. Бирүзи үй кижилү. Уй кижинг бар ба? — деп сурадым. — Бар, деди. — Баранчук бар ба? дедим — Бар. — Көп пө? — Эки, деди. — Кандый јакшы куучындаштыс дейзинг, јакшы уулдар.

— Јакшызы јакшы ла — деп, Никитин айтты, — ого јаныскан туштазан, ол сенинг ичеге-кардынгды чыгарып салар.

— Удабас тан ада берер керек — деп, Панов айтты.

— Эйе, жылдыстар өчүп барадылар — деп, Авдеев отуруп айтты.

Солдаттар база ла тым боло бердилер.

III.

Қазармалардын ла солдаттардын тураларынын көзнөктөринде карангуй болуп калган, је шибееинг энг көрлү тураларынын бирүзинде ончо көзнөктөринде от јарып турды. Ол турада Куринский полктын полковой командири, главнокомандующийдинг уулы, флигель-адъютант¹ Семен Михайлович Воронцов јаткан. Ворон-

¹ Флигель-адъютант — придворный жуучыл јамы.

цов үй кижизиле, Петербуртта жаражыла ады-чуузы чыккан Мария Васильевнала, жаткан, ол кичинек кавказский шибееде, качан да мындый бай кижини мында жатпагандый жеткил бай жаткан, Воронцовко, анчада ла үй кижизине мындагы жадын жуук ла жеткил, жакшы жүрүмнөн онду деп көрүнүп турган, же мындагы журт улуска бу жадын кайкамчылу бай жадын деп көрүнүп турган.

Эмди, он эки час тунде, бастыра полна жаан кебистен жайып, эжиктеринде уур көжөглөрүн жаап салган жаан гостинийда төрт свечи күйүп, жарыдып турган жаан столдо айылдын ээзи ле айылчылары көзөр ойноп отургандар. Ойноп отургандардын бирүзи айылдын ээзи, суйман жүстү, ак чырайлу подполковник флигель-адъютанттын жамылу вензельдерин ле аксельбанттарын кийип алган Воронцов болгон, оныла кожо ойноп турган кижини Петербургский университеттин кандидады кунукчыл чырайлу, селбер чачту жиит уул болгон. Оны княгиня Воронцова бойынын баштапкы өбөгөннөн арткан кичинек уулына үредүчи эдип бу журтка алдыртып алган. Олорго удур эки офицер ойноп отурган: бирүзи — жалбак жүстү, качарлары кызыл, гвардиядагы ротага көчкөн командир Полторацкий, экинчиси десе жараш чырайы, соок кеберлү түп-түс отурган полковой адъютант болды. Княгиня Мария Васильевна бойы, бийик сынду, жаан көстү, кара кабакту чынарлу келин, Полторацкийдин жанында, онын буттарына бойынын кийимиле табарып ла онын көзөрлөрүн көрүп отурды. Онын айткан сөстөрү, көргөни, күлүмзиренгени ле бастыра кыймыктанганы, онон жытанып турган жакшынак духинин жыды Полторацкийди токунатпай жүрексидип, ол там ла там жастырып, кожо ойноп турган нөкөрүн ачындырып турды.

— Жок, онойдо ойноорго жарабас! База ла тузты чачып ийген! — деп адъютант, качан Полторацкий тузты таштап ийерде, бастыра бойы кызарып айтты.

Жаңы ла ойгонгон кижини чилеп, Полторацкий нени де аайлап болбой, бойынын жакшынак кара көстөриле ачынып турган адъютант жаар көрүп отурды.

— Же онын жаманын таштазагар — деп, Мария Васильевна күлүмзиренип айтты. — Көрдигер бе мен айтпай кайттым — деп, ол Полторацкий жаар баштанып айтты.

— Је слер өскө неме керегинде айттыгар ине — деп, Полторацкий күлүмзиренип, айтты.

— Чын эмеш пе? — деп, айдала, ол база күлүмзи- ренди. Онын онойдо јымжак, күлүмзиренгени Полто- рацкийди коркушту ырысту сүүндирип ийди, керек де- зе ол тыг кызара береле, көзөрлөрди ала койып, бул- гай берди.

— Сен собуратан эмес — деп, адъютант кату айда- ла, бойынын јүстүктү ак колыла көзөрлөрди, олордон капшай айрыларга турган чылап, үлеп турды.

Гостинныйга князтын камердинери кирип келеле, князты каруулчык алдырып јат деп, айтты.

— Ачынбагар, господалар, — деп, Воронцов ан- глийский тилдин акцентиле айтты. — Сен, Мария, ме- нин ордыма ойнозон.

— Слер јөсинип туругар ба? — деп, княгиня, бас- тыра бойынын бийик сынына бут бажына јенил туруп, торко кийимиле шылырап, ырысту үй кижинин бүдүми- ле јаркынду күлүмзиренип айтты.

— Мен качан да болзо ончозыла јөпсинип јадым— деп адъютант айдып, эмди ого одоштој сырагај ойноп билбес княгиня отурып алганына сүрекеј сүүнип тур- ган. Полторацкий дезе јангыс ла колдорын јайып, кү- лүмзиренди.

Качан князь гостинныйга ойто кирип келерде, ойын божоп бараткан. Ол сүрекеј сүүнчилү ле омок бүдүмдү келди.

— Билеригер бе, мен слерге нени айдарым?

— Је?

— Шампанский ичип ийеликтер.

— Ондый керекке мен качан да болзо белен—деп, Полторацкий айтты.

— Кем јок, ондый керек сүрекеј јакшы — деп, адъютант айтты.

— Василий! экелигер — деп, князь айтты.

— Сени не керек кычырдылар? — деп, Мария Ва- сильевна сурады.

— Каруулчык ла база бир кижн болгон.

— Кем? Не? — деп, Мария Васильевна мендеп су- рады.

— Айдар учурым јок — деп, Воронцов, ийиндерин кызынып, айтты.

— Айдар учурың жок по — деп, Мария Васильевна катан айтты. — Онызын бис көрөрис.

Шампанскийди экелдилер. Айылчылар бир стаканнаг ичип ийдилер, оның кийининде ойынды божодып ла чотожып ийеле, жанарга јакшылаштылар.

— Агаш аразына эртен слердинг рота барар ба?— деп, князь Полторацкийден сурады.

— Мениг бе? Не болды?

— Онойдордо бис слерле эртен туштажарыс — деп, князь эменш күлүмзиренип, айтты.

— Сүрекей јакшы — деп, Полторацкий Воронцовтың ого айткан сөстөрин онду аайлабай айтты. Бу өйдө ол јаңыс ла Мария Васильевнаның јаан ак колын канайда тыг тудуп турганын сананып турган.

Мария Васильевна, алдындагызы ла чылап, Полторацкийдинг колын јаңыс ла тыг тудуп турган эмес, керек дезе тыг силкип ийди. Мыйман көзөрлө јүрерде Полторацкий канайда јастырганын ол база катап ого эске алындырала, ого јакшынак, эрке ле кандый да серенјилү күлүмзиренди деп Полторацкийге билдирди.

Полторацкий јакшы, омок күүндү јанып бараткан. Қижиниг ондый күүнин, бойы ондый ок бай биледе өзүп, онон бир канча айлар туркунына ыраакта военный јүрүм јүрген кийининде кандый-бир таныш үй кижиге туштаган улус, јакшы билер. Анчада ла мындый, княгиня Воронцовадый, үй кижиге туштаза.

Нөкөриле кожо јаткан туразына једип келеле, ол кирер эжикти ийтти, је эжик бектү болды. Ол токулдадып ийди. Эжик ачылбады. Онойдордо ол ачынып, бектү эжикти будыла, үлдүзиле јыгырада сого берди. Эжиктин ары јанынаг кижиниг базыды үгулала, Полторацкийдинг крепостной јалчызы, Вавило крючокты ачып ийди.

— Бектенерге не сагыжыга кирди?! Јүүлгек!

— Канайып бектенбейтен. Алексей Владимир...

— База ла эзирик! Мен сеге көргүзерим, канайда...

Полторацкий Вавилоны согсрго сананала, токтой берди.

— Је, көрмөсти сени. Отты камыс.

— Эмди ле.

Вавило чын эзирик болгон, нениг учун ичкен дезе, кладовщик бойының чыккан күнин байрамдаган. Ја-

нып келеле, ол бойынын жүрүмин кладовщиктин, Иван Макеичтин, жүрүмиле тундештирип сананып отурган. Иван Макеич жөөжөлү, эмегендү болгон, бир жылдын бажында жайым жадарым деп иженип турган. Вавило десе бала тужынан ала господаларга жалчы болуп барган, эмди десе онын жажы төртөннөн ажа берди, эмдиге жетире кижин албаган, бойынын балыр бариниле кожо жорук жүрүм жүрүп жат. Барин жакшы кижин болгон, көп согушпайтан, же бу кандый жүрүм болгон! «Кавказтан ла жанза божодорым деп айткан. Же божодып ийзе, мен кайдаар барарым. Ийттин жүрүми! — деп Вавило сананып турган. Онын кийининде онын уйкузы тын келерде, кандый-кандый кижин киреле, нени-нени албазын деп коркуп, эжикти лаптап бектеп алала, уйуктап калган.

Тихонов деп нөкөриле кожо уйуктап туратан кыпка Полторацкий кирип келди.

— Же кандый, ойнотырып ийдин бе? — деп, ойгоно берген Тихонов айтты.

— Жок, он жети салковой ойноп алгам, база бир болуштоп арагы ичкенис.

— База Мария Васильевна жаар көрдин бе?

— Мария Васильевна да жаар көргөм — деп, Полторацкий ээчий айтты.

— Удабас турар керек болор — деп, Тихонов айтты, — алты часта барар керек.

— Вавило!—деп, Полторацкий кыйгырды. — Эрте мен беш часта тыгыда ойгозорун.

— Слер согужып турганыгарда, слерди канайып ойгозотон.

— Мени ойгозорун деп мен айдып жадым. Уктын ба?

— Угуп жадым.

Онын сопокторын ла киймин алганча, Вавило жүре берди.

Полторацкий десе, төжөгине жадып алала, күлүмзиренип, тагкызын камызып, свечини өчүрүп ийди. Карангуйда онын алдында Мария Васильевнанын күлүмзиренип турган чырайы ого көрүнүп турды.

Воронцовтор десе база тургуза ла уйуктагылабаган. Качан айылчылар жүре берерде, Мария Васильевна өбөгөнүнүн жанына келеле, онын алдына туруп, кату айтты:

— Кандый керек болуп турганын сен меге айдарың ба?

— Је мениң сүүгеним...

— Мениң сүүгеним деп өскөртпө! Ол тил јетиречи кижн не?

— Ондый да болзо, мен сеге айдып болбозым.

— Айдып болбозың ба? Онойдордо, мен сеге айдып берерим.

— Сен бе?

— Хаджи-Мурат па? Чын ба?—деп, княгиня айтты.

Хаджи-Муратла канча конокко куучын болгонын ол уккан, эмди Хаджи-Мурат бойы оның өбөгөнинде болгон деп, ол бодоп турган.

Воронцов јок деп айдып болбоды, је Хаджи-Мурат бойы эмес, оның элчизи болгон деп ол эмегенинин күйүннн јандырып айтты. Хаджи-Мурат эртен агаш кезер јерге ого туштаарга келеечи болгон деди.

Шибенинн ичинде бир аай өдүп турган јүрүмде јнит Воронцовтор — өбөгөни де, эмегени де — бу керекти сүрекеј јилбиркеп уктылар. Бу солун табышты оның адазы канайда јилбиркеп угар керегинде куучындажып, эмеген-өбөгөн үч часка барадарда уйуктаарга јаттылар.

IV

Шамильдинн ого удур ајген мјурдтериненн качып, үч түнди уйуктабай өткүрген кийининде Хаджи-Мурат, Садо токуналу уйуктагар дейле, саклядан чыга ла берерде, уйуктай берди.

Кийиминн чечпей, айылдынн ээзи салып берген кызыл јастыкка чанчактанып алган, ол уйуктап јаткан. Онон ыраак эмес, стененинн јанында, Элдар уйуктап јаткан. Бойынынн күчтү јнит колы-буттарынн төрт башка чөйө салып, Элдар чалкойто јаткан, онойдордо, ак черкескадагы кара хозырьларлу оның бийик көкси, јастыктанн түжүп калган чачын кырып салган бажынан бийик болгон. Баланынн эрдиндий оның сагалы өскөлөк эрди уйку аразында курсак ичип тургандый кыймыктанып турды. Ол Хаджи-Мурат чылап ок уйуктап јатты: кийиминн чечпей, курында колмыктыкту ла үлдүлү. Печкедеги чырбагалдар күйүп бараткан, лампанынн оды печкенинн алдында јүк арайданн јарып турган.

Түн ортозында айылдын эжиги кыјырт эдерде, Хаджи-Мурат качан ок туруп келип, колмылтыгын тутты. Айылдын ичине, јер полго јымжак базып, Садо кирип келди.

— Не керек? — деп, Хаджи-Мурат, качан да уйук-табагандый, сергек сурады.

— Сананар керек — деп, Садо Хаджи-Мураттын алдына байдастанып отурып айтты. — Сенинг келгенин-ди туранын үстинен үй кижиге көргөн — деп ол айтты, — өбөгөнине куучындап берген, эмди бастыра аул билип јат. Бу јагы коштой јаткан үй кижиге эмегениме келип барган, карыган өбөгөндөр мечетьтин јанына јуулышып алала, сени токтодып аларга турулар деп айтты.

— Аттар керек — деп, Хаджи-Мурат айтты.

— Аттар белен — деп Садо айдала, саклядан түрген чыга берди.

— Элдар — деп, Хаджи-Мурат шымыранып айтты, Элдар бойынын адын угуп ийеле, анчадала мюрдининг үнин угала, папахазын түзедип, күчтү буттарына тура јүгүрди. Хаджи-Мурат мылтыгын ла бурказын кийди. Элдар база онойдо этти. Экилези унчукпай, саклядан таскактыг алдына чыктылар. Кара көстү уулчак аттарды јединип экелди. Оромнын ташту јолында аттардын таказынын табыжына коштой турган саклянын эжигинег кемнинг де бажы чыгып көрүнди, онын кийининде агаш башмак өдүккө токулдадып, кандый да кижиге кыр өрө мечеть јаар јүгүрди.

Ай јок болгон, је кара тегериде јылдыстар јаркындалып күйүп турган, саклялардын јабынчылары караңгыда көрүнип турган, анчадала мечеть ончозынан јарт көрүнип турган. Мечетьтен улустыг эрмеги угулып турган.

Хаджи-Мурат мылтыгын түргөн тудунып, тапчы үзегине тееп, ээрдинг бийик јастыгына табыш јогынан отурып алды.

— Кудай слерге болушсын! — деп, темиккени айынча он будыла үзенин тееп, айылдын ээзине баштанып ол айтты, онын кийининде атты тудуп турган уулчакты, кедери тур деп темдек берип, камчынын сабыла араай тийдирип ийди. Уулчак туура турды, ат нени эдетенин бойы билип турган чылап, проулоктон јаан јолго чек базып чыкты. Элдар ээчий келетти, Садо те-

ре тонду, колдорыла түрген жагып, тапчы оромның бир жанына эмезе экинчи жанына кечире жүгүрүп, олордың кийининен баратты. Оромның учында жолды кечире бир көлөткө, оның кийининде — экинчи көлөткө кыймыктанганы көрүндү.

— Тур! Кем келип жат? Тур! — деп бир үн кыйгырып ийерде, бир канча улус жолды кечире туруп ийдилер.

Токтоп турардын ордына Хаджи-Мурат колмылтыгын курынан уштуп алала, адын түргендедип, жолды кечире туруп алган улус жаар адын жортырды. Жолдо турган улус туура тургылап ийерде, Хаджи-Мурат, кайа да көрбөй, жолды төмөн мантатты. Элдар оны ээчий мантадып баратты. Олордың кийининен эки мылтык жык этти, же эки ок Элдарга да, ого до тийбей, көндүрө сыгырып өттү. Уч жүс кире алтам барала, эмеш тынарсый берген адын токтодып, тыгдап укты. Оның алдында, төмөн, түрген суу шуулап турды. Кийин жанында аулда эдип турган пөтүктөрдүн үндери угулуп турган. Бу табыштын ортозынан жууктап келеткен аттардын тибиртиле улустың эмеги Хаджи-Мураттын кийининен угулды. Хаджи-Мурат адын кыймыктадып, оного ары жүргөөри жортып баратты.

Кийининен келеткен улус мантадып, удабай, Хаджи-Муратка жедишип келдилер. Бу улус аулдың журт улустары болгон, Хаджи-Муратты тудуп аларга шүүжип алала, эмезе Шамильдин алдына актанып чыгарга, Хаджи-Муратты тудуп аларга турган улус болорго көрүнерге тургандар болгон. Карангуйда жарт көрүнүп жууктап келерде, Хаджи-Мурат адын токтодып, тискинин божодып ийеле, сол колыла темиккен аайынча мылтыктын кабын чечип, онг колыла мылтыгын оңоң уштуп алды. Элдар база онойдо этти.

— Не керек? — Хаджи-Мурат кыйгырды. — Тудуп аларга туругар ба? Же, тутсагар! — дейле, ол мылтыгын өрө көдүрди. Аулдың улустары токтой түштилер.

Мылтыгын тудунып алала, Хаджи-Мурат кырды төмөн түшти. Атту улус ого жууктабай, ээчий келеттилер. Кырдың эдегиндеги жабыс жерди кечире барарда, оны ээчий бараткан улус, Хаджи-Мурат олордың нени айдарга турганын уксын деп, кыйгырдылар. Каруузына Хаджи-Мурат мылтыгынан адып ийеле, оного ары ман-

тада берди. Качан адын токтодып ийерде, кийининен сүрүжип келеткен табыш угулбай, пөтүктөрдүн де эткени угулбай турган, жаңыс ла агаш аразында шоркырап турган суунун табыжы ла үкүний ыйлагандый үни каа-жаа угулып турды. Агаштын кара стенизи сыраңай жуук болды. Онын мюридтери ол агаштын ортозында оны сакуп тургандар. Агаштын жанына жортып келеле, Хаджи-Мурат туруп, өкпөзине толо кей гартынып алала, сыгырды, онын кийининде тым туруп, тыгдады. Бир минуттын бажында агаш аразынан ондый ок сыгыруш угулды. Хаджи-Мурат жолдон туура бурулала, агаш аразы жаар жортты. Жүс кире алтам барала, Хаджи-Мурат агаштардын ортозында одуны, оттын жанында турган улустын көлөткөзүн ле тужап салган ээрлү атты көрүп ийди.

Отурган улустын бирүзи түрген туруп, Хаджи-Муратка базып келеле, аттын тискинин ле үзенигин тутты. Ол авар Ханефи болгон, Хаджи-Мураттын карындажы деп адалып, онын канча ла бар жоожозин башкарып турган.

— Отты өчүригер — деп, Хаджи-Мурат аттан түжип айтты. Улус отты туш башка таштап, күйүп турган турундарды тепсеп тура бердилер.

— Бата мында болды ба? — деп, Хаджи-Мурат, жайып салган буркага жууктап келип, сурады.

— Болгон, Хан-Магомала экү туку байа жүре бергендер.

— Кажы жолло бардылар?

— Бу жолло—деп, Хаджи-Мурат келген жолдон өскө жанындагы жаткан жол жаар көргүзеле, Ханефи айтты.

— Же кем жок — деп, Хаджи-Мурат айдала, мылтыгын чечип, октоды. — Чеберленер керек, менин кийинимнен сүрүшкендер — деп, ол отты өчүрип турган кижилер жаар баштанып, айтты.

Ол чечен Гамзало болгон. Гамзало буркага базып келеле, онын үстүндө жаткан капту мылтыкты алып алала, Хаджи-Мурат келген ак жердин учы жаар басты. Элдар, адынан түжип алала, Хаджи-Мураттын адын жединип, эки атты баштарын бийик көдүрип, агашка буулап салды, онын кийининде, Гамзало чылап ок, мылтыгын ийинине салала, актын экинчи учына барып турды. Отты өчүрип салган, онойдордо агаш ондый тын

байагыдый кара болуп көрүнбей турган, тенериде жылдыстар, өчөмүк те болзо, суркурап тургандар.

Тенеринин ортозына једе берген Стожары деп жылдыстар жаар көрөлө, Хаджи-Мурат тун ортозы өдүп баратканын билип, тундеги мүргүүр ой өдүп браат деп сананды. Жаантайын арчымакта жүретен кумганды Ханефиден сурап алала, бурказын кийип алып суу жаар барды.

Өдүгин чечип, буттарын јунуп алала, Хаджи-Мурат јыланаш буттарыла бурканын үстине туруп алды, онын кийининде тизеленип отуруп алды, озо баштап кулактарын сабарларыла бектеп, көстөрүн јумуп алала, кунчыгыш жаар баштанып, жаантайын айдатан молитварын айтты.

Молитвазын божодоло, арчымактар јаткан јерге ойто келди, бурканын үстине отуруп, чагчактарыла бойынын тизелерине тайанып алала, бажын салактадып алган сананып отура берди.

Хаджи-Мурат бойынын ырызына качан да болзо иженетен болгон. Нени-нени эдерге баштаганда ол бойынын амадузы кыйалта јоктон бүдер деп ажындыра бүдүп туратан, — чындап та ончозы онын сананганы аайынча болотон. Онын бу јуучыл, токуналы јок жүрүминде, каа-јаада ла учуралдарды албаза, ондый болуп туратан. Эмди де ондый болор деп ол иженип турган. Ого Воронцов берген черүле канайда ол Шамильди јуулап барала, оны олјого алып, ононг өчин алар деп, канайда орус каан оны кайралдаар деп, ол базала катап јангыс Аварияны эмес, је бастыра Чеченди бойына бактырып алала, башкарар керегинде ол сананып отурды. Бу сагышла ол үйуктай бергенин билбей калды.

Ол тўжинде көрзө, «Хаджи-Мурат келип јат» деп кыйгырып, кожондожып турган јуучыл уулдарыла кожо Шамильге табарып, оны эмегендериле кожо олјого алып турган эмтир, канайда онын эмегендери ыйлажып-сыктажып турганы ого угулат. Ол ойгоно берди. «Ля илляха» деп кожон до, «Хаджи-Мурат келип јат» деп кыйгы да, Шамильдинг эмегендеринин ыйы да эмес — оны ойгозып ийгени шакалдардын улуганы эмтир. Хаджи-Мурат бажын өрө көдүрди, агаштардын ортозынан кун чыгышта јарып турган тенери жаар

көрөлө, онон эмеш ыраакта отурган мюридтен Хан-Магома керегинде сурады. Хан-Магома эм тура келгелек деп угала, Хаджи-Мурат бажын калагдадып, качан ок үргүлей берди. Элчиден Батала кожо ойто келген Хан-Магоманын омок үни оны ойгосты. Хан-Магома качан ок Хаджи-Мураттын жанына келип отуруп алала, канайда солдаттар олорго туштайла, князьтын бойына апарганы керегинде, канайда ол князьтын бойыла куучындашканы, канайда князь сүү-неле, эртен Мичик суунын ары жанында Шалинский жалагда, орустар агаш кезер жерде, эртен тура олорго туштаар болгонын куучындап турды. Бата кожо жүргөн нөкөринин сөстөрине жара киришип, бойынын сөстөрүн база айдып турды.

Хаджи-Мураттын орустарла туштажатан жөбине Воронцов кандый сөстөрлө каруузын берген деп, Хаджи-Мурат кичеemelдү сурап укты. Князь Хаджи-Муратты айылчы кижидий уткуп, ого жакшы эдеечи болгон деп, Хан-Магома ла Бата үн алыжып айттылар. Хаджи-Мурат база жол керегинде сурады, качан Хан-Магома жолды жакшы билерим, чип-чике апарарым деп бүдүмчилү айдарда, Хаджи-Мурат Батага береечи болгон үч салковойды чыгарып берди, бойынын улустарына дезе, арчымактардан алтындап салган жуу-жепселдерин чыгарып ла папаха бөрүктерин алгылазын деп жакыды, орустарга жараш кептү барарга, мюридтер кийимдерин арчып, жазап алгылазын деп жакыды. Жуу-жепселдерин, ээрлерин, аттардын жегер жепселин арчып турганча, жылдыстар өчө береле, жер сырагай жарый берерде, таң алдындагы эзин согуп келди.

V

Эртен тура эрте, таң жарыгалакта, Полторацкий командовать эдип турган эки рота Чахиринский каалганын жанында он беристе жерге малталарлу келеле, таң жарый ла берерде, жергелей туруп, агашты кезип жыгарын баштадылар. Эртен тура сегис часка жетире, одуларда тарсылдап ла шыркырап турган жаш чырбагалдардын жакшынак жытту ыжыла кожула берген туман өрө көдүрилип тура берди, беш алтам жерден бойы бойларына көрүнбей, жангыс ла үндерин угуп турган агаш кезечилер одуларды ла жыккан агаштарла

бүркелип калган жолды көрүп ийдилер, күн кезикте жарык тегерик болуп көрүнүп, кезикте көрүнбей барат. Жолдон туура, ак жерде, барабандардын үстүндө улус отургылады: Полторацкий бойынын субалтерн-офицери¹ Тихоновло кожо, 3-чи ротадан эки офицер ле Пажеский корпус² аайынча Полторацкийдин нөкөри барон Фразе, алдында ол кавалергард³ болгон, эмди дуэль учун ол жамызынан чыгартып салган болгон. Барабандарды айландыра жүзүн-жүүр курсактардын чаазындары, папиростордын арткан учтары ла болуштоптор чачылып калган жатты. Офицерлер аракы ичеле, курсактан жип алала, эмди портер ичип отургандар. Барабан согуп турган кижиге сегизинчи шилди ачып турган. Полторацкий, уйкузы жетпеген де болзо, бойынын солдаттарынын ла нөкөрлөрүнүн ортозында, коркудулу да жерде болзо, сагыжы жарык, санааркаш жок сүүнчилүү күүндү болды.

Генерал Слепцов өлгөн деп калганчы солун табыш керегинде офицерлер ортодо куучын өдүп турган. Бу өлүмнүн жаан учурлу болгону бир де кижиге көрбөгөн — үлдүзүн тудунып алала, горецтерге табарып, оморды калапту кезе чаап турган шулмус офицердин жиит, омок күүнүнүн башка не де жок болгон.

Же ончо офицерлер, анчадала жууда болгондоры, ол тужунда Кавказта, өскө дө жерлерде сүрекей тын үлдүлө, жыдала чабыжар жуу качан да болбойтонын билип тургандар. (Же ондый чабыш болзо до, качып бараткандарды ла чаап жат) же ондый да болзо, ол колдо үлдүлү ле жыдалу чабыжар жууны офицерлер тооп, кезиктери оморкогонду сүүнүп, кезиктери дезе токуналу отурып, танкы тартып, аракы ичип ле кокырлажып, Слепцов өлгөн өлүм оморго до жедерден маат жогын керекке албай отурдылар. Ол ок тарый, омордын жүрүми ондый болордон маат жогын керелегендий, куучындары көндүгип ле барадарда, жолдын сол жанынан мылтыктын жараш, омок адыжы жызырап угулды, онын огы сүүнчи-

¹ Субалтерн-офицер — кичү офицер.

² Пажеский корпус — революциядаг Россияда дворяндардын балдары үрентен военный үредү заведение.

³ Кавалергард — гвардияда кавалерийский офицер.

лү сыгырып, кайда да туманду кейде учуп барала, агашка тийди. Оштүнинг атканына солдаттардын бир канча жаан табышту адыштары каруузын берди.

— Ээ! — деп, Полторацкий сүүнчилү үниле кыйгырды, — бу цепьте ине! Же, Костя карындаш — деп, ол Фрезе жаар баштанды — сенин ырызын. Рота жаар бар. Бис эмди сүрекей жараш жуу-согуш өткүрерис. Представление эдерис.

Разжаловать эттирген барон бут бажына тура жүгүреле, онын ротазы турган жер жаар түргөн база берди. Полторацкийге онын кичинек кара кабардин укту адын экелдилер, ол атка отурып алала, ротазын стройго тургузып, адыш болуп турган жер жаар ууланып барды. Цепь агаштын жаказында, төмөн түшкөн килен жалан алдында, турган. Салкын агаш жаар согуп турган, же жаланнын жагыс ла бейиги жаны эмес, онын ары да жаны жарт көрүнүп турган.

Качан Полторацкий цепке жууктап келерде, күн туманнаг чыгып көрүнди, жалагнын одожында база оок агаштар башталып турган жүс алтам кире жерде, таг атту бир канча улус көлүнди. Олор десе, байа, Хаджи-Муратты истеп турган чечендер болгон. Эмди олор Хаджи-Мураттын орустарга келгенин көрөргө тургандар. Онон олордын бирүзи цепь жаар адып ийди. Цепьтен бир канча солдаттар ого каруузын бердилер. Чечендер кайра жүре берерде, адыш токтой берди. Же Полторацкий ротазына келеле, атсын деп жакыды, команданы уккан ла тарый, бастыра цепьте үзүги жогынан сүүнчилү, жилбиркеген адыш угулды, мылтыктардын ыжы жараштыра жайылып турды. Солдаттар жилбиркеп адып, мылтыктарын октоорго мендеп, ээчий-деечий адып ла турдылар. Чечендер мындый жилбилү адышты, байла, билип ийгендер, олор ичкеери чыгып, ээчий-деечий канча-канча катап солдаттар жаар аттылар. Олор бир солдатты шыркалап ийди. Ол солдат кечеги каруулда турган Авдеев болгон. Качан нөкөрлөри ого жууктай базып келерде, ол көнкөрө жадып алган, ичиндеги шырказын эки колыла жаба тудунып алган жатты.

— Мылтыгымды октоп ло тургам, уксам — тырс эти. Көрзөм, ол мылтыгын бош салып ийди — деп, кожо турган солдат айтты.

Авдеев Полторацкийдин ротазынан болгон. Бир чук жерде жуулыжып калган солдаттарды көрөлө, Полторацкий жортып келди.

— Не, карындаш, ок тийди бе? — деп, ол айтты. — Кайдаар тийди?

Авдеев унчукпады.

— Мылтыгымды жаңы ла октоп тургам, слердин благородие, — деп, Авдеевле кожо турган солдат айтты, — уксам — тырс эткен, көрзөм — ол мылтыгын бош салып ийди.

— Те-те — деп, Полторацкий тилиле торсылдаты. — Же кандый, тың ачу ба, Авдеев?

— Ачу эмес, је базып болбой жадым. Аракы болгон болзо, слердин благородие.

Кавказта солдаттар ичип туратан спирт табылды, Панов кабактарын кату жуурып, спиртни Авдеевке жууктатты. Авдеев эмеш ичип ийеле, кабакты колыла туура ийдип ийди.

— Ичер күүним келбей жат — деди. — Бойың ич.

Панов спиртни үезин ичип ийди. Авдеев будына турарга ченешти, је базала отура түшти... Онон шинелин жайа салала, ого Авдеевти жатыргызып салдылар.

— Слердин благородие, полковник келип жат — деп, фельдфебель Полторацкийге айтты.

— Же кем жок, сен мында башкарып сал — деп, Полторацкий айдала, камчызыла жагып, Воронцовко удур мантадып барды.

Воронцов бойының английский укту жеерен айгырын минип алган, полктын адыютантыла, казак ла тилмешчеченле кожо келип жатты.

— Бу слерде не болды? — деп, ол Полторацкийден сурады.

— Бир бөлүк улус келеле, цепьке табарган — деп, Полторацкий ого каруузын берди.

— Же — же, ончозын слер баштаганаар ине.

— Мен эмес, князь, — деп, Полторацкий күлүмзиренип айтты, — бойлоры табаргандар.

Солдатты шыркалаган деп мен уккам.

— Эйе, сүрекей ачынчылу. Жакшы солдат болгон.

— Шырказы уур ба?

— Уур ошкош — ичине.

— Мен кайдаар баратканымды билеригер бе? — деп, Воронцов сурады.

— Билбезим.

— Канайып билбей туругар?

— Жок.

— Хаджи-Мурат келген, эмди биске туштаар.

— Чын эмеш пе!

— Кече онын элчизи келип жүрген, — деп Воронцов, сүүнгөн күлүмзиренижин жүк арайдаг тудунып, айтты.

— Эмди мени Шалинский жалаңда сакыыр болгон, слер десе акка жетире адучыларды туш башка жерлерге тургузала, мен жаар келигер.

— Уктым—деп, Полторацкий колын папахазына жетире көдүрүп айдала, бойынын ротазы жаар жортты. Цептин оң жаны жаар ол бойы барды, сол жанына десе фельдфебельди ийди. Ол өйдө шыркататкан солдатты төрт кичи шибееге апардылар. Полторацкий Воронцовко ойто барып жадарда, онын кийининен таң атту улус келеткенин көрүп ийди. Полторацкий адын токтодып, оларды сакып алды.

Ончозынын алдында ак жалду атка минип алган ак черкескалу, папахазында чалмалу ла жуу-жепселин алтындап жазап салган кичи келетти, бу кичи жалтанбас бүдүмдү болды. Ол Хаджи-Мурат болгон. Полторацкийге јуктада јортып келеле, ого нени де татар тилле айтты. Полторацкий бир де неме ондобой турум деп, кабактарын көдүрүп, колдорун јайып, күлүмзиренди. Хаджи-Мурат онын күлүмзиренгенине база күлүмзиренип каруу берди, бу күлүмзирениш баланын јакшы күүнндий болгоны Полторацкийди кайкатты. Полторацкий бу коркушту горец кижинин мындый болгонын көрөргө сырангай да сананбаган. Ол кунукчыл, каткак, туш кичи болор деп сананган, је онын алдында десе сырангай тегин бүдүмдү кичи, јакшынак күлүмзиренип турарда, ол туш эмес, узактан бери таныш кижидий көрүнди. Онын кеберинде јангыс ла мындый бир неме ајыкту болды: өскө улустын көзи јаар токуналу, шинжүлү, чике көрүп турган ортозы ыраак көстөри.

Хаджи-Муратла кожо төрт кичи бараткан. Ондо бүгүн түнде Воронцовко барып жүрген Хан-Магома болгон. Ол качарлары кызыл, јыкпыктары јок кара, јарык көс-

төрлү, тегерик чырайлу, омок кижн болгон. База бат-пак сынду, чачы узун, туйук кабакту кижн болгон. Онызы Хаджи-Мураттын хозяйствозын башкарып турган тавлин¹ кижн Ханефи болгон. Ол толтура неме тыктап салган арчымактар артып салган атты јединип алган болды. Бу улустын ортозында анчадала эки кижн аңыланып турды: бирүзи — јиит, үй кижидий, мыккыны чичке ле ийиндери јалбак, сарызымак сагалы јангы ла чыгып турган, койдын көзиндий көстөрлү јараш уул— ол Элдар болгон, экинчизи дезе, бир көзи кылчыр, кабактары ла кирбиктери јок, кыскарта кезип салган сары сагалду, јүзин ле тумчугын кечире шырканын сорбызы артып калган чечен уул — Гамзало болгон.

Јолдо келип турган Воронцовты Полторацкий Хаджи-Муратка уулап көргүсти. Хаджи-Мурат ого удур барды, ого јаба јортып келеле, он колын төжине салып, нени де татар тилле айдала, тура түшти. Тилмеш-чечен көчүрип айтты:

— Орус кааннын күүн-табына беринип јадым—деди, ого служить эдерге турум деп айтты. Узактан бери онойдо санангам, је Шамиль божотпой турган деди.

Тилмешти тындап угала, Воронцов тере перчаткалу колын Хаджи-Муратка сунды. Хаджи-Мурат бу кол јаар көрөлө, бир секундка тым туруп, је онын кийининде оны тын тудуп, бирде тилмеш јаар, бирде Воронцов јаар көрүп, база нени де айтты:

— Бир де кижиге удур барбаска санангам, јангы ла сеге келдим, ненин учун дезе сен сардардын² уулы. Сеге тын күүнзегем деп, ол ајдат.

Воронцов күндүзин јетирип, бажын төмөн этти. Бойынын улустары јаар көргүзип, Хаджи-Мурат база нени де айтты.

— Бу улустар онын мюридтери, омор, ол чылап ок, орус каанга служить эдерис деп ајдат.

Воронцов омор јаар кайа көрүп, бажыла кекиди.

Јыкпыктары јок кара көстү, омок Хан-Магома, бажын база анайда ок төмөн эдип, каткымчылу нени де

¹ Тавлинец — Дагестаннын түндүк јанында јуртап јаткан албаты.

² Сардар—каан ийген башкараачы.

Воронцовко айдарда, узун чачту авар ак тиштери кайыжып күйүмзиренди. Кызыл Гамзало десе бир ле кезекке Воронцов жаар сыңар кызыл көзиле кылчас эдип көрөлө, оңоң ары катап бойынын адынын кулактары жаар көрүп турды.

Качан Воронцов ло Хаджи-Мурат бойынын улустарыла кожо шибее жаар ойто буруп барарда, солдаттар чук жуулыжып, бойларынын санаазында не болгонун чыгара айдыжып турдылар:

— Шилемир, канча кижиле өлтүргөн, эмди, байла, оны күндүлөп, өрө көдүргилеер болор — деп, бирүзи айтты.

— Онызы чын. Шамильде баштапкы командир болгон. Эмди, көрбөн...

— Эр десе эр, нени айдазын, джигит.

— Кызыл чачтузы - чы кызылы, — ан чылап, кылчас эдип көрүп жат.

— Ух, байла, ийт ле болбой кайтсын.

Анчадала кызыл чачтузы ончозына жаман көрүнди.

Агаш жыгып турган жерде жолго жуук турган солдаттар оморды көрөгө чыгара жүгүргилеп келди. Офицер оморго кыйгырып ийерде, Воронцов оны токтодып ийди.

— Бойларынын азыйдагы таныжын көргүлегей ле. Сен билерин бе, бу кем? — деп, Воронцов үнин английский тилле куучындагандый эдип, жуукта турган солдаттан, араай сурады.

— Сыраңай жок, слердин сиятельство.

— Хаджи-Мурат — уккан бедин?

— Канайып укпайтан, слердин сиятельство, оны көп катап аткылаганыс.

— Эйе, же оңоң до слерге једижетен ле болор.

— Чып-чын, слердин сиятельство, — деп, солдат каруузын берип, жаан кижиле куучындажарга келишкенине ол сүүнип турган.

Хаджи-Мурат ол керегинде куучындажып тургандарын билеп, онын көстөринде сүүнчилү күлүмзирениш жаркындалып турды. Воронцов шибееге сыраңай сүүнчилү күүндү јанып келди.

VI

Шамильдин кийининде Россиянын экинчи, сүрекей күчтү, эн учурлу оштүзин, кем де эмес, ол бойы бойы-

нын јанына эптеп көчүрүп алганына Воронцов сүреен сүйүнип турган. Бир ле неме оны кунуктурып турган: Воздвиженскийде черүлердин командующийи генерал Меллер-Закомельский болгон, чынынча болзо, ончо керектер ол ажыра өдөр керек болгон, Воронцов дезе, ого бир де неме угуспай, ончозын бойы бүдүрүп салган, онон улам чугул болордон маат јок болгон. Воронцовтын сүүнгенин бу сагыш эмеш кунуктурып турган.

Бойынын айылына јууктап келеле, Воронцов Хаджи-Мураттын мюридтерин полктын адъютантына табыштырды, бойы дезе Хаджи-Муратты айылына кийдирди.

Јазалду кийимдү княгиня Марья Васильевна күлүмзиренип, алты јашту, быјыраш чачту јараш уулчагыла кожо Хаджи-Муратты гостинныйда уткуды, Хаджи-Мурат дезе колдорын төжүнө салып, князь бойынын айылына кийдирген болордо, ол бойын князьтын најызы деп бодоп јат, најызынын бастыра билези дезе князьтый ок ого агару деп, ол оныла кожо кирген тилмеш ажыра бир эмеш омок бүдүмдү айтты. Хаджи-Мураттын тыш бүдүми де, кылык-јангы да Марья Васильевнага јарады. Качан ол бойынын апагаш јаан колын ого берерде, Хаджи-Мурат кемзинип, кызара бергени княгиняга база јарады. Ол оны отурзын деди, кофени ичер бе деп сурап угала, экелзин деп јакыды. Је качан кофени экелерде, Хаджи-Мурат оны ичпеди. Хаджи-Мурат орус тилди эмеш ондоп турган, је айдып болбойтон, качан ондоп болбогондо, күлүмзиренип отуратан, онын күлүмзиренгени Марья Васильевнага, Полторацкийге чилеп ок, база јарады. Олордын Булька деп адап турган, быјыраш чачту, курч көстү уулчагы энезинин јанында туруп, Хаджи-Мураттан көзин албай көрүп турган. Оны сүрекей күчтү јуучыл деп ол алдында уккан болгон.

Хаджи-Муратты эмегениле кожо артыгызып салала, Воронцов, Хаджи-Мураттын келгени керегинде начальствого табыш јетирерге, канцелярия јаар барды. Сол флангтын начальнигине, генерал Козловскийге Грозныйга угузу ла адазына бичик бичийле, Воронцов, туш, коркушту кижиле кожо артыргызып салганына эмегени ачына бербезин деп коркып, ол кижини ачындырбас та керек, је тын јалакай да болбос керек деп сана-

нып, айылы жаар мендеп барды. Же онын коркыганы те-
мей болды. Хаджи-Мурат Воронцовтын өйү уулын, Буль-
каны, тизезине отургузып алала, жымжак отургушта отур-
ды. Марья Васильевна каткырып айдып турган сөстөрдү
тилмеш көчүргенин ол ажарулу угуп отурган. Најызы мак-
таган немени ол најызына ончозын сыйлап берип турза,
удаган жокто ол Адам чылап база берер деп, Марья Ва-
сильевна айдып турды.

Князь кирип келерде, Хаджи-Мурат Бульканы тизе-
зинен түжүрүп, уулчак онойдордо кайкап чачына берди,
омок чырайын качан ок кату эдип кубултып, бут ба-
жына туруп чыкты. Воронцов отураарда ла ол отурды.
Онон ары куучындажып, Марья Васильевнанын сөс-
төрине, олардын жаңы ондый — најызынын күүнине не
жараза, оны берип ийер керек деп, каруузын берди.

— Сенин уулын — најы — деп, ол орустап айдып,
онын тизезине ойто чыгып алган Бульканын быыраш
чачын сыймап турды.

Сенин шокчылын сүрекей жакшы кижиде—деп, Марья
Васильевна өбөгөнине француз тилге айтты. — Булька
онын кылыжын жараш көрөрдө — ол оны ого сыйлап
берди.

Булька өйү адазына үлдүзүн көргүсти.

— Бу сүрекей баалу неме — деп, Марья Васильев-
на айтты.

— Эп таап, ого база нени де сыйлап берер керек—
деп, Воронцов айтты.

Хаджи-Мурат бажын төмөн тудуп алган, уулчактын
быыраш бажын сыймап, куучындажып отурды:

— Джигит, джигит.

— Сүрекей жараш кылыш, сүрекей жараш — деп ай-
дып, Воронцов ортозында жолду, курчудып салган бо-
лот кылыжын кындагынан чыгарып турды. — Быян
болзын

— Мен ого кандый сыйымды жетирейин, онон сурап
ук — деп, Воронцов тилмешке айтты.

Хаджи-Мурат ого бир де неме керек жок деп, тургу-
зала айтты, же эмди оны кандый бир жерге апарзын, он-
до ол кудайга мүргүүр керек деп, тилмеш айдып берди.
Воронцов камердинерди кычырала, Хаджи-Мураттын
күүнүн бүдүрзин деп жакыды.

Ол берген кыпта Хаджи-Мурат жагыскан ла артып каларда, онын чырайы кубула берди: жакшы күүни, жакайы да, улуркаары да жоголып, чырайы кунукчыл боло берди.

Воронцовтын уткуганы, онын сакыганынан ыраак та артык болгон. Же канча кире ол жакшы уткуганда, Хаджи-Мурат Воронцовко ло онын офицерлерине анча кире ас бүдүп турган. Ол ончозынан коркып турган: оны тудуп аларынан да, колы-будын темирле кыңылап, Сибирь жаар ийе берерден эмезе өлтүрүп саларынан да маат жок, онын учун сергек, белен болор керек.

Кирип келген Элдардан ол, мюридтерди кайдаар эттилер, аттар кайда, омордыг жуу-жепселдерин блаап албадылар ба деп, сурады.

Аттар князьтын аттарынын кажаганында, улусты сарайга кийдирген, жуу-жепселдери бойларында, эмди тилмеш оморды аш-курсакла, чайла күндүлөп жат деп, Элдар айтты.

Хаджи-Мурат, кайкап, бажын жайкады, оног чечинеле, мүргүүлге турды. Мүргүп божойло, ол мөнгүн үлдүзүн экелзин деп жакыды, онын кийининде кийинип ле курчанып алала, орында будын салып отуруп, не болорун сакый берди.

Беш часка барадарда оны князька курсак ичерге кычрдылар.

Столго отурала Хаджи-Мурат нени де жибеди, жагыс ла Марья Васильевна алган жерден эмеш плов алала, бойынын аягына салып алды.

— Бис оны корондоп ийерис деп, ол коркып жат — деп, Марья Васильевна өбөгөнине айтты. — Курсакты ол мен алган жерден алды деп айдала, ол Хаджи-Мурат база качан мүргүүр деп, тилмеш ажыра сурады. Хаджи-Мурат беш сабарын өрө көдүреле, күн жаар көргүсти.

— Онсйдордо, удабас эмгир.

Воронцов брегетти¹ чыгарала, пружиназын жаба басып ийди, — ой төрт час он беш минут болгонын көргү-

¹ Брегет — карманда алып жүретен час, час жеткенин согуп турар.

зип, час сокты. Хаджи-Муратты бу табыш кайкатты ош-кош, ненин учун дезе, часты база катап соктырзын деп ле оны көрөргө сурады.

— Мынызы жарамыкту учурал ине. Онойдордо, часты сен ого сыйлап берзен — деп, Марья Васильевна өбөгөнине айтты.

Воронцов часты тургузала Хаджи-Муратка берди. Хаджи-Мурат колын төжине салып, часты алып алды. Пружиназын канча-канча катап жаба басып тындап, жакшызынып, бажын жайкап турды.

Обедтин кийининде Меллер-Закомельскийдин адьютантты келген деп жетирдилер.

Хаджи-Мурат ологго келгенин угала, генерал ол керегинде ого угуспаган учун, сүрекей ачынып жат, эмди Хаджи-Муратты тургузала ого жетирзин деп некеп жат деп, адьютант князька айтты. Генералдын жакылтазы бүдөр деп Воронцов айтты, генералдын некептезин Хаджи-Муратка тилмеш ажыра айдала, оныла кожо Меллерге барзын деп сурады.

Адьютант ненин учуу келгенин билип ийеле, Марья Васильевна, онын өбөгөнинин ле генералдын ортодо чугул болорын билип, өбөгөнни канайып та жаратпай турза, олорто кожо генералга барарга качан ок шыйдынып алды.

— Сен барбай артып калган болзонг, жакшы болор эди: бу менин керегим ине, сенин эмес.

— Генералдын эмегенине туштаарга мен меге арчамык эдил болбозын — деп, ол каруузын берди.

— Өскө дө өйдө барарга жараар эди.

— Мен дезе эмди ле барарга турум.

Эдер неме жок. Воронцов жөпсинди, олог үчү баргылады.

Качан олог кирип келерде, Меллер Марья Васильевнаны эмегени жаар күүн-күч жок үдежип салды, адьютантка дезе Хаджи-Муратты приемный кыпка апарала, жакылта келбегенче, кайдаар да чыгарбазын деп жакыды.

— Киригер — деп, ол кабинет жаар эжикти ачып, Воронцовты бойынын алдына божодып айтты.

Олог кабинетке кирип келдилер. Онон ол Воронцовтын алдына токтой түжүп, оны отурзын деп кычырбай туруп, мынайда айтты:

— Мында жуучыл начальник мен, онын учун оштүлө ончо эрмек-куучын мен ажыра өдөр учурлу. Хаджи-Мурат келер керегинде слер ненин учун меге угуспадыгар?

— Меге элчи келип, Хаджи-Мурат меге кирер күүндү деп айткан — деп, Воронцов жүрексигенинен улам кугарып, чугулданган генералдын кату кылык-жанын биллип, бойы база калжуурып, каруузын берди.

— Ненин учун меге угуспаган деп, — сурап турум?

— Мен угузарга санангам, барон, же...

— Мен слерге барон эмес, слердин превосходительствогор.

Узак ойгө тудунып турган чугулы кенетийин бу тушта тыштына чыкты. Удаганнан бери сагыжында жуулып калган чугулын ол ончозын чыгара айтты.

— Кечеден ле бери служить эдип баштаган улус кирижер учуры жок керекке кирижип, төрөөндөр болгон-ныла тузаланып, менин тумчугымнын алдында башкарып турзын деп, мен бирме жети жылдын туркуньна бойымнын кааныма служить эдип турган эмезим.

— Слердин превосходительство! Жастыра сөстөр айтапар деп мен слерди сурап турум — деп, Воронцов кирижип айтты.

— Мен чын айдып жадым, онойдордо... — оног тын ачынып, генерал айтты.

Бу өйдө юбкаларыла шылырадып, Марья Васильевна, оны ээчий бийик эмес сынду, жобош үй кижини, Меллердин эмегени кирип келдилер.

— Же, токтогор, барон. Симон слерге жаман эдерге сананбаган — деп, Марья Васильевна куучынданды.

— Мен, княгиня, ол керегинде айдып турган эмезим...

— Же акырагар, торт бу куучынды токтодып сактар. Билеригер бе: коомой былааш жакшы чуулдан артык. Бу мен нени айдадым... — Ол каткырды..

Чугулчы генерал жараш үй кижинин каткызын угала, чуулы кайыла берди.

— Мен жастырганым деп жөпсинип турум — деп, Воронцов айтты — же...

— Же, мен де база чугулдана бергем — деп, Меллер айдала, князька колын берди.

Жөп боло берди, бир кезек ойгө Хаджи-Муратты Мел-

лерде артызар, онын кийининде оны сол флангтын начальнигине ийер деп шүүштилер. Хаджи-Мурат коштой кыпта отурган, озор нени куучындажып турганын ондобой до турган болзо, ого керектү немени ол ондоп алды: ол керегинде озор былаашкылап жат деп, Шамильден чыгып озорго келип киргени орустарга жаан учурлу деп, онын учун оны ссылгага ийбезе, өлтүрбезе, ол озордо көпти некеер аргалу деп ондоп турган. Ого үзери Меллер-Закомельский, начальник те болзо, онон жабыс жамылу Воронцов кире учуры жок деп ол база билип алды, онын учун, качан Меллер-Закомельский Хаджи-Муратты бойына алдыртып алала, шылап сураарда, Хаджи-Мурат бойын омок тудуп, ол кырлардан чыгарда ак каанга служить эдерге чыккан, ончозы керегинде ол жагыс ла бойынын сардарина, главнокомандующий князь Воронцовко¹, Тифлисте айдып берер деп, айтты.

VII.

Шыркалаткан Авдеевти, шибееден чыгар жолдын жагында турган жаан эмес турада болгон госпитальга апарала, бир бош турган орында общий палатага салып койдылар. Палатада төрт оору кижжи жаткан: бирүзи — тиф оорула оорып, эдинин изүзинен улаарып жатты, экинчизи — куу чырайлу, көстөринин алды көк, пароксизм сакып жаантайын эстеп турды, база эки кижжи үч недеде мынаг озо шыркалаткан — бирүзи колынын сабарларына (ол бут бажында болгон), экинчизи ийинине (мынызы орында отурган). Тифле оорып турганынаг өскөлөрү ончозы экелген кижини айландыра жуулыжып, шылап сурап турдылар.

— Кезикте мырчак төгүп турган неме чилеп, адыл турза да — алдырбас, мында десе бир беш ле катап аткандар — деп, экелген улустын бирүзи куучындап турды.

— Кандый кижиге кандый салым берилген!

— Жо — деп, Авдеев оны орынга салар тушта, сызын тудунып, тыг онтоды. Оны орынга салып койордо, ол ка-

¹ Воронцов Михаил Семенович князь (1782—1856), —генерал-фельдмаршал I Николайдын заместниги ле 1844 жылдан ала Кавказский черүнинг главнокомандующийи.

бактарын жуурып алала, база онтободы, је јагыс ла буттарынын баштарыла үзүк жогынан кыймыктадып турды. Шырказын колдорыла тудуп, кыймыктанбай, алды жаар көрүп жатты.

Доктор келеле, ок кийининен чыга берди эмеш пе деп көрөгө, шыркалаткан кижини көңкөрө салзын деп жакыды.

— Бу не мындый? — деп, доктор арказында ла жалмаштарында карчый-терчий жаткан ак жолдорды көрөлө, сурады.

— Ол озогы шыркалар, слердинг высокоблагородие, — деп, Авдеев онтоп айтты.

Ол акказын аракыга ичкен учун шыйдамла сойдырган изи болгон.

Авдеевти ойто ангандырып салдылар, доктор онын ичин зондло узак чукчуп окты тапты, је чыгарып болбоды. Шырканы тагып, жапшынчак пластырьла жаба жапшырып салала, доктор жүре берди. Доктор шырказын чукчуп, тагып турганча, Авдеев тиштерин тиштенип, көстөрүн жумуп алган жаткан. Качан доктор жүре берерде, ол көстөрүн ачып, кайкаганду айландыра айкаптап көрди. Онын көстөри оору улус жаар ла фельдшер жаар баштанган, је ол олорды көрбөй, оны сүрекей кайкадып турган өскө кандый да немени көрүп тургандый болды.

Авдеевтин нөкөрлөри — Панов ло Серегин келдилер. Авдеев анайда ла кайкаганду көрүп жатканча болгон. Онын көстөри чике омор жаар көрүп те турган болзо, је нөкөрлөрүн узак танып болбоды.

— Сен Пётра, айылынга нени-нени жакыырынг эмеш пе? — деп, Панов айтты.

Авдеев Панов жаар көрүп те турган болзо, нени де айтпады.

— Айылынга нени-нени жакыырынг ба деп айдып турум — деп, Панов онын жоон сөөктү колун тудуп, база катап айтты.

Авдеевтин сагыжы кирип келди ошкош.

— А, Антоныч келген!

— Эйе, келдим. Айылынга нени-нени жакыырынг ба? Серегин бичип ийер.

— Серегин — деп, Авдеев, Серегин жаар көстөрүн жүк арайдан бурып айтты, — бичириг бе?.. Же анайдарда

бичи: «Слердин уулыгар Петруха узак жүрүм жүрзин деп жакыган». Акама күйүнип тургам. Мен сеге бүгүн айткам. Эмди десе бойым сүйүнип жадым. Жакшы жүрзин. Кудай ого болушсын, мен сүйүнип жадым. Анайда ла бичип сал.

Онойдо айдала, Панов жаар көрүп, ол узак унчукпай жатты.

— Же канзаны таптын ба? — деп, кенетийин ол сурады.

Панов бажыла жайкап, нени де айтпады.

— Канзаны, канзаны таптын ба дедим? — деп, Авдеев база катап айтты.

— Сумкада болгон.

— Же-же. Же эмди десе меге свечи бер, мен эмди өлөрүм — деп, Авдеев айтты.

Бу ойдо Полторацкий бойынын солдадына туштаарга келди.

— Не, карындаш, коомой бо? — деп, ол айтты.

Авдеев көстөрүн жумуп алала, бажын жайкады. Онын жалбак жүзи куу ла кату болды. Ол бир де неме каруузына айтпады, жагыс ла Панов жаар баштанып база ла катап айтты:

— Свечи бер. Өлөргө турум.

Ого свечи бердилер, же сабарлары бүктөлбөй турган, онойдордо оны сабарларынын ортозына кыстап, жаба туттылар. Полторацкий жүре берди, беш минут өткөн кийининде фельдшер онын жүрегин тындап угала, божоп калды деп айтты.

Тифлиске ийген бичикте Авдеевтин өлүми керегинде мынайда бичилген: «23 ноябрьда Куринский полктын эки ротазы агаш кезерге шибееден чыккандар. Тал түште көп горестер жуулыжып алала, агаш кезип турган улуска табардылар. Цепь кайралаган, бу тужында экинчи рота колчабыжула горестерди женип сүрген. Тартыжуда эки солдат жеңил шыркалаткан, бирүзи өлгөн. Горестерден десе жүске жуук кижилер өлтүрүп ле шыркалаткан».

VIII.

Воздвиженский госпитальда Петруха Авдеев өлгөн күн онын карыган адазы, аказынын эмегени (ол аказы учун солдатка барган), жаан аказынын кижиге барарга жедип калган кызы, соок идиргенде сула согуп тургандар.

Кечеги күнде терең кар жаайла, таң алдында тың соой берген. Карыган өбөгөн пөтүк үчүнчи катап эдерде туруп алган, жарык айды көзнөктөн көрүп ийеле, печкеден түжүп, өдүгин, тонын, бөрүгин кийип алала, идиргенге барды. Оңдо бир эки час иштейле, карыган өбөгөн турага кирип, уулын ла эмеген улустарды ойгосты. Качан үй улус ла кыс идиргенге келерде, идиргенди арчып салган болды, агаш күректи ак көбүжек карга кадап салган, оныла коштой жалмуур турды, суланын снопторун баштарын бир аай эки кат эдип узун армакчы чылап, ару идиргенге жайып салган болгон. Согор агаштарын алып алала, бир аай үч катаптаң согуп, суланы сого бердилер. Уур агашла карыган өбөгөн тың согуп турган, кызы десе бир аай үстинен согуп турды, келди андандырып турды.

Ай ажып, тегери жарып баштады, жайып салган снопторды согуп божой берерде ле жаан уулы, Аким, кыска тере тонду ла бөрүктү, иштеп турган улуска једип келди.

— Сен не жалкуурып жүрин? — деп, адазы ашты согуп турган агажына тайанып, ого кыйгырды.

— Аттарды көрөр керек ине.

— Аттарды көрөр, — деп адазын өчөштирип айтты. — Карыган эмеген көрөр. Цепти ал. Семире берген. Аракы-зак.

— Сен мени сугарган бедин? — деп уулы кимирендди.

— Не дедин? — деп, карыган өбөгөн кабактарын жүрүп, калжуурып айтты.

Уулы цепти унчукпай алды, оңоң ары иш төрт цеппе көндүгө берди: трап-па-тап, трап, та-па-тап... Трап!—деп, карыган өбөгөнниң уур цепи үч катап сокконынын кийинде согуп турды.

— Литкенди, көрзөн, семис баринниң јиткезиндий. Мениң десе курым да тудулбай јат, — деп өбөгөн, јерге сокпой, цеппе кейде јангып, айтты.

Жайган ашты согуп божодылар, үй улус тырмуушла саламды кедери јуунаттылар.

— Петруха тенек, сенин учун барган. Солдатта сенин тегенинги чыгарып салар эди, ол десе айылында сендий беш кижиге турар эди.

— Је, болор, ада, — деп, келди, согуп салган снопторды туура таштап, айтты.

— Слерди азыра, бойым алтынчы, иштеерге десе бир

айдып, өбөгөн онын адын адап туратан. Энези десе жантайын оны адап, удаганнан бери, экинчи жыл болды, Петрухага эмеш акча ийзин деп өбөгөнди сурап турган. Же өбөгөн унчужпайтан.

Авдеевтердин журты бай болгон, өбөгөндө сугуп салган акча да бар болгон, же өбөгөн ого сырангай тийбеске турган.

Эмди качан ол кичү уулын адап тура берерде, эмеги сула саткан акчадан ого жүк бир салковойды уулына ийе берзин деп, база ла катап сураарга шүүнди. Ол сананган аайынча этти. Жиит улус барщинага жүре берерде, өбөгөнлө экү артып калала, Петрухага суланын акчазынан бир салковойды ийе берзин деп өбөгөннин жөптөп алды. Онойдордо, элгеп салган суладан он эки четверть суланы үч чанакка кату кеденге урала, ол кеденди айландыра агаш теменелерле жакшы жаба тартып саларда, онын айтканы аайынча дьяк бичип берген письмоны өбөгөнгө берди, өбөгөн бу письмого бир салковойды салала, городко адреси аайынча ийе береечи болды.

Лагы тонын ла кафтанын, ару, ак оромыштарын кийип алала, өбөгөн письмоны алып, акчанын кабына салып алып, кудайга бажырып ийеле, алдындагы чанакка отурып алала, город жаар барды. Кийининдеги чанакта уулынын уулы бараткан. Городко өбөгөн письмоны кычырып берзин деп, дворникке береле, бойы, бичигенине жөпсинип, угуп турды.

Петрухага бичиген письмодо энези озо баштап алкыш берип турган, онын кийининде ончозынан эзен ийип, крес-адазынын жада калганын ла учунда десе Аксинья (Пертдын үй кижизи) «бисле кожо жадар күүни жок болло, өскө улуска жүре берди, жакшы ла ак-чек жадып жат деп угулат» деп бичип салган болгон. Сыйлап ийип турган бир салковой до керегинде бичилген болгон, онын кийининде десе акту бойы кунугып турган карыган эмеген, көзинин жажы мөлтиреп, дьякты мынайда бичизин деп жакыган:

«База десе, менин эрке кайран балам Петрушенька, сени санап ыйлаарга көзимнин чогы өчүл браат. Менин жаркынду күним, кемге мени артызып салдын...» Бу жерге жеделе, эмеген өксөп ыйлап айтты:

— Анайда ла болзын.

Письмодо онойдо ло бичилген болды, је эмегени айылынан жүре берген керегинде солун табышты да, салковой акчаны да, энезинин калганчы сөстөрүн де алып кычырар салым Петрухада жок болды. Бу письмо ло акча ойто келди, оныла кожо Петруха, «каанды, ада-төрөлин ле православный мўргўўлди корулап» жууда өлгөн деп бичик келди. Онойдо военный бичиичи бичип салган.

Бу бичикти алала, карыган энези бош өйдө ыйлап алала, онын кийининде иштеп баштады. Баштапкы ла воскресен күнде церквеге барала, «кудайдын кулын Петрды ак-санаалу улус адын адап жүрзин» деп калаштар үлеп берди.

Солдаттын үй кижизи Аксинья «бир ле жыл кожо јаткан сўүген өбөгөни» өлгөн деп угала, база ыйлап турды. Ол өбөгөнине де, бойынын бузулып калган бастыра жүрүмине де ачынып турган. «Петр Михайловичтин быјыраш сары чачын, онын сўүгенин, өскүс Ванькала кожо онын ачу-коронду жүрүмин» куучындап ыйлап, ол «Петруша айылдын эжигине базып жүрген көөркий үй кижизине килебей, аказына килеген» деп айдып турган.

Је бойы сагыжында дезе Петрдын өлгөнине сўўнип турган. Приказчиктин айылында јадала, ол оног база курсак болгон, онойдордо, оны эмди бир де кизи чугулдабас, айса болзо приказчик оны алып алар, жүрерге сўмелеерде ол алаачы болгон ине.

IX

Англияда үренип таскаган Воронцов, Михаил Семенович, орус посолдын уулы, орус бийик јамылу чиновниктердин ортозында ол өйдө европейский үредүлү ас улустын бирүзи болгон, бойынан јабыс улустарла јалакай, јымжак, бойынан бийик улуска уккур кулдый болуп жүретен. Бийлеери ле бийледери јогына жүрүм болбос деп ол сананатан. Ончо бийик јамылар ла ордендер ондо бар болуп, ол сўрекей билгир жуучыл кизи, керек дезе Наполеонды да Красныйдын јанында јенген кизи болуп бодолып турган. 51 жылда ол јетен јаштаг ажып калган болгон, је ол эмди де сырагај јиит ошкош, омок базып жүрген, бойынын јанын тударга ла ады-чуузы чыгарына кичееп турган эпчили ле сагыштузы јылыйбаган. Ол сў-

рекей көп жөөжөлү — бойынын да, эмегенининг де, графиня Браницкаянын, — наместник болуп база көп акча алып, бойынын акчаларынын көп сабазын Крымнын түштүк жарадында өргө лө сад тзөөөргө чыгарып турган.

Энирде 7 декабрьда 1851 жылда онын Тифлистеги өргөзининг эжигине үч атка жеккен абра келди. Тоозынга бастыра бойы карарып калган, арыган офицер, генерал Козловскийден Хаджи-Мурат орустарга келип кирген керегинде бичик экелген, ол буттарын темиктирип, каруулда тургандарды көндүрө өдүп, наместнический өргөнинг жаан кирнестезине кирди. Алты час энгир болгон, качан келген кижжи керегинде айдарда, Воронцов курсак ичереге келеткен болгон. Воронцов элчини сакытпай божотты, онын учун бир канча минутка обедке оройтыды. Обедке кычырылган одус кире кижжи кезиктери княгиня Елизавета Ксаверьевнанын жанында отургылаган, кезиктери көзнөктөрдүн жанында жуулыжып калган тургандар, качан Воронцов гостинныйга кирип келерде, ончолоры бут бажына туруп, оноор бурылдылар. Воронцов жаантайын кийетен бойынын кара военный сюртүктү, эполеттер жок, жараш погондорлу ла мойынында ак крестү болды. Түлкүнүн жүзи ошкош онын кырып салган жүзи жымжак күлүмзиренип, жуулган улусты ончозын ачыктап, көстөрүн сыкыйтып турды.

Мендеп базып гостинныйга кирип келеле, ол үй улустаң оройтыган учун ачынышпазын деп сурап, эр улусла эзендешти; онын кийининде төртөн беш жашту, эттүканду, бийик сынду жараш грузин княгиня Манана Арбельяниге жууктап келеле, ого стол жаар отураарга колын берди. Княгиня Елизавета Ксаверьевна десе, атырайып калган ак сагалду, кызыл чырайлу генералга бойынын колын берди. Грузин князь графиня Шуазельго, княгинянын нажызына, колын берди. Доктор Андреевский, адьютанттар ла өскөлөри, кемизи үй кижиле кожо, кемизи жаңыскан, оморды ээчий бардылар. Оңдо десе, кызыл кафланду, чулук ла башмак өдүк кийгилеп калган жалчылар столго жангы ла отурып турган улуска отургуштар жылдырып берип турдылар, метрлотель буузы чыгып турган мүнди табактан уруп турды.

Воронцов узун столдын ортозына отурды. Ого удур, онын үй кижизи, княгиня генералла кожо отурдылар.

Онын он жанында жараш чырайлу Орбельяна, сол жанында — коо сынду, кара чырайлу, качарлары кызыл, жалтырууш жазалдар кийип алган, княжна-грузинка жаантайын күлүмзиренип отурды.

— Сүрекей жакшы менин кару сүүгеним — деп, Воронцов, келген кижини кандый солун табыш экелди деп княгиня сураарда, каруузын берди.

— Семенго жакшы болды.

Шамильдин ады-чуузы чыккан, жалтанбас болушчызы Хаджи-Мурат орустарга киргенин, эмди эртен-сонгунна оны Тифлиске экелер деп кайкамчылу солун табышты ол столдо отурган улус ончозы уккадый эдип, куучындады, онын жагыс бойына десе бу керек солун эмес болгон, ненин учун десе, куучын удаганнан бери өдүп турган болгон.

Ажанып отурган улус ончозы, керек десе столдын ыраак учында ненин де керегинде араай каткырыжып отурган жипт адыютанттар ла чиновниктер ончолоры тым угуп тура бердилер.

— Слер, генерал, ол Хаджи-Муратка туштадыгар ба? — деп, княгиня бойыла коштой отурган кызыл чырайлу ла ээк сагалду генералдан, князь куучындап божой берерде, сурады.

— Жагыс катап эмес, княгиня.

Канайда Хаджи-Мурат 43 жылда, горестер Гергебиль деп журтты жуулап алган кийининде, генерал Пасектин черүзине чураган керегинде, онын кийининде олордын көзинче полковник Золотухинди өлтүргөн керегинде куучындады.

Воронцов генералдын куучынын жакшынак күлүмзиренип угуп отурды, генерал куучындажа бергенине сүүнип турган болгодый. Же кенетийин Воронцовтын чырайы алаатый бергендий ле кунукчыл боло берди.

Куучыны көндүгө берген генерал Хаджи-Муратла база бир катап канайда тушташканын эске алынып куучындады.

— Ол тушта ол ине. — генерал айдып турды, — слер билеригер, слердин сиятельство, болуш келерде ол сухарный экспедицияга засада эткен.

— Кайда? — деп, Воронцов көстөрүн жумуп, катап сурады.

Керек мында болгон эмтир, жалтанбас генерал түбектү Даргинский походто болгон керекти «болуш» деп адап турган, ненин учун десе князь Воронцовло кожо бастыра отряд, ологго жангы черүлер келип болушпаган болзо, чын ла үзе кырылар эди. Воронцов башкарган Драгинский поход уятту событие болгон деп ончо улуска жарлу болгон, ондо орустар көп улусты өлтүртип ле шыркаладып жылыткан, көп пушкалар оодылган, онойдордо, бу керек керегинде кем-кем куучындаза да Воронцовтын каанга бичиген угузузы аайынча ол орус черүлердин жаркынду подвиги деп айдатан болгон. «Болуш» деп сөс десе бу жаркынду подвиг эмес, көп улусты жылыткан жастыра поход деп, чике көргүзип турган. Отурган улус ондый болгонун сезип ийдилер, кезиктери генералдын сөстөринин учурын керекке албай тураачы болуп, кезиктери десе оноң ары не болорун коркып сакып, отурдылар, кезиктери күлүмзиренип бойы бойло-ры жаар көрүштилер.

Жангыс ла кызыл чырайлу, сарбайып калган ээк сагалду генерал бир де неме сеспей, кууланып куучындап, токуналу айтты:

— Болуш келерде, слердин сиятельство.

Канайда «бу Хаджи-Мурат отрядты тал ортодон эптү кезе чаап ийген, биске болуш келбеген болзо, — «болуш» деп сөсти ол анчадала сүүп айдып тургандый болды, — ончозы ондо ло ыртып калар эди, ненин учун десе...» деп генерал куузы кирип ончозын куучындады.

Учына жетире куучындаарга генералга келишпеди, ненин учун десе Манана Арбельяни, не болуп турганын билип ийеле, генералдын куучынына жара кирижи, Тифлисте ого берген тура эптү бе деп ол оноң сурады. Генерал кайкады, ончо улустар жаар ла столдын учында отурган бойынын адьютанты жаар кайа көрди, адьютант ол жаар чике ле нени де айдып тургандый көрүп турганын көрөлө — кенетийин ончозын билип ийди. Княгиняга каруу бербей, ол кабактарын жемире көрүп унчукпай барды, оның алдында тарелкада жаткан ого жарты жок, керек десе амтанын да билбей турган, курсакты мендеп жип тура берди.

Ончо улуска эп-жок болды, же бу айалганы княгиня Воронцованын бир жанында отурган курч сагыжы жок, же

сүрекей жылбындууш кижиге, грузинский князь, түзетти. Ол, бир де немени сеспеечи болуп, Хаджи-Мурат Мехтулинский Ахмет-Ханнын тул эмегенин канайда уурдап апарган керегинде тын үниле куучындады:

— Түнде журтка кирип келеле, керексиген амадузына жединип алала, улустарыла кожо жүре берген.

— Ненин учун ого ол ло үй кижиге керек болгон? — деп, княгиня сурады.

Ол онын өбөгөниле өшгү болгон, оны истеген, же хан өлгөнчө ол бир де жерде ого туштабады, онойдордо, онын тул эмегенинен өчүн алган.

Бу эрмекти княгиня, грузинский князьтын жанында отурган графиня Шуазельго, бойыннын озодон бери наязына, француз тилге көчүрүп айдып берди.

— Кандый коркушту! — деп графиня, көстөрүн жумуп ла бажын жайкап айтты.

— Жок — деп, Воронцов күлүмзиренип айтты, — ол жого алган үй кижини күндүлү тудуп, онын кийининде божодып ийген деп меге айдышкан.

— Чын, төлөдип алган.

— Же ондый эмей база, ондый да болзо, ол ак-чек эткен.

Князьтын бу айткан сөстөри Хаджи-Мурат керегинде онон ары куучындаар арга берди. Хаджи-Муратты канча ла кире мактаза, князь Воронцовко анча ла кире жакшы угулганын придворный улус билип ийдилер.

— Бу кижинин жалтанбазы кайкамчылу. Сүрекей жакшы кижиге.

— Төртөн тогус жылда ол көкө түште Темир Хан-Шуруга киреле, лавкаларды тоноп барган.

Сталдын учында отурган армян, ол тужында ол Темир-Хан-Шуруда болгон. Хаджи-Мураттын бу жорыгы керегинде аайлу-башту куучындады.

Курсак ичип божогончо ло куучын жагыс ла Хаджи-Мурат керегинде болды. Ончолоры куучындарына киришип, онын жалтанбазын, сагыштузын, жакшы күүнин мактап тургандар. Бир катап ол ол жого алган жирме алты кижини өлтүрзип деп, канайда жакарганы керегинде куучынды кем де баштады: же онызына да удур эрмек айдылды.

— Канайдар!

— Жуу болуп турганда, ондый болор учурлу.

— Ол жаан кижги.

— Ол Европада чыккан болзо, айса болзо ол жагы Наполеон болор эди, — деп жылбыгдап билер, же кыска сагышту грузинский князь айтты.

Воронцов Наполеонды жетген учун мойнында ак крест кийип жүрген, онойдордо Наполеон керегинде не-ниле айтканы князька угарга жакшы болуп турганын ол билген.

— Же, Наполеон до эмес болзо, кавалерийский юмок генерал болор эди деп, Воронцов айтты.

— Наполеон эмес болзо, Мюрат болор эди.

— Ады да онын — Хаджи-Мурат.

— Хаджи-Мурат жүре берген, эмди Шамиль де божогон — деп, кем де айтты.

— Олор эмди (эмди дегени: Воронцов тужунда) чыдажып туруп болбосторын сескилеп жат — деп, экинчизи айтты.

— Бу ончозы слердин шылтуугар — деп, Манана Орбельяни айтты.

Ойинен өдүп брааткан макташты князь Воронцов киреледерге кичееп турды. Же онын күүнине жакшы болгон, онойдордо, ол коштой отурган үй кижини колтыктап алала, гостинный жаар сүрекей жакшы күүндү барды.

Обед божогон кийининде, качан гостинныйда кофе уруп турарда, князь ончо улустарла анчадала жалакай болды, атрайып калган кызыл ээк сагалду генералга жууктап келеле, онын эп-жоксынып турганын билбеечи болуп көрүнерге кичееп турды.

Айылчылардын ончозынын жанынча өдүп барала, князь көзөр ойноорго база отурды. Ол жагыс ла озогы — ламбер деп ойынды ойнойтон болгон. Оныла кожо грузинский князь, онын кийининде князтын камердинеринен ломберди ойноорго үренип алган генерал ла төртинчизи. — бойынын жагы ла ады-чуузы чыккан, — доктор Андреевский ойноорго отурдылар.

1 Александрдын сүрин журап салган танкынын алтын кабын жанына салып алала, Воронцов атлас көзөрлөрдү ачып ийеле, жайа ла турарда, камердинер, итальянец Джовани, мөнгүн табакта письмо салып алган кирип келди.

— База элчи келди, слердин сиятельство, — деп, ол айтты.

Воронцов көзөрдү столго салды, ачынбагар деп айдала, письмоны ачып кычырды.

Письмо уулынан болгон. Ол Хаджи-Мураттын келгени керегинде ле Меллер-Закомельскийле чугулдашканы керегинде бичиген.

Княгиня келеле, уулы нени бичиди деп сурады.

— Ол ок керек керегинде.

— Шибеенин комендантыла бир эмеш чугулдашкан эмтир. Семен жастыра эткен. Же учы жакшы божогон керек, качан да болзо жакшы—деп ол айдала, письмоны үй кижизине берди, онын кийининде оны сакып отурган улуска күндүлү баштанып, оного ары ойноорго, көзөрлөрдү алзын деп сурады.

Баштапкы ойынды божодып ийерде, Воронцов танкынын кабын ачып, карыган кижинин жуурылып калган ак колдорула бир чымчым французский танкыны алала, тумчугуна жууктадып тартынып ийди, ол, качан сыраңгай жакшы күүни тутканда, онойып эдетен болгон.

X

Экинчи күнде Хаджи-Мурат Воронцовко келерде, онын приемныйында улус толо болды. Сарбайып калган ээк сагалду кечеги генерал ордендерин ле формазын кийип алган мында ок болды, ол жакшылажып аяларга келген; полктын акказын алган учун судка берер деп турган полковой командир база мында болды; доктор Андреевский болужып турган бай армянин мында болгон, ол аракы садар керегин катап көндүктирерге кичееп турган; өлгөн офицердин тул эмегени кара кийимдү мында ок болгон, ол пенсия эмезе балдарын казнын чодыла үретсин деп сураарга келген; жоксырайла, эмди серквенин жоголткон жерин сураарга келген сүрекей жакшы костюмду грузинский князь мында ок болды; жаан неме ороп алган пристав мында ок, ол Кавказты бактырар жаңы эп-сүменин проэктин экелген; жаңыс ла айылына келеле, мен князья болдым деп айдарга бого келген бир хан мында ок болды .

Кажызы ла бойының князька кирер ойин сагыгылап турдылар, ак чырайлу жараш јиит адыютант оморды князь-тынг кыбына ээчий-деечий кычырып турды. Олор десе бирдег мендештү баргылайт.

Качан Хаджи-Мурат приемныйга аксап, омок кирип келерде, ончолоры оны көргүлөп, ончо јерде оның адын шымыранып адап тургандарын ол угуп ийди.

Хаджи-Мурат јаказында мөнгүн чичке бөлјүлү күрөң бешметке узун ак черкеска кийип алган болгон. Буттарында десе кара конуч ла буттарының бажын, меелей чилеп јаба тартып турган ондый ок кара чарык кийип алган, кырып салган бажында — чалмалу папаха, ол чалма учун, Хаджи-Мурат јетиргени аайынча, оны генерал Кюгенау арестовать эткен, оның ок учун ол Шамильге көчүп барган. Сыгар буды экинчизинен кыска болгон учун ол аксап, бастыра чичке-коо сыныла ары-бери јайканып, приемныйдын паркет полыла Хаджи-Мурат түргөн баратты. Оның ортозы ыраак көстөри алды јаар токуналу көрүп, бир де кижиге тийбей тургандый болды.

Јараш чырайлу адыютант јакшылајала, ол князька барып айтканча Хаджи-Муратты отурзын деп сурады. Је Хаджи-Мурат отурбады, колын үлдүзинин кийини јаар салып ла сыгар будун алды јаар тургузып, ол айландыра отурган улус јаар јаман көрүп турды.

Тилмеш болуп турган князь, Тарханов, Хаджи-Муратка јууктап базып келеле, оныла куучындашты. Хаджи-Мурат куучындаар күүни јок болуп, үзүктелип, ого карузын берип турды. Приставка Хаджи-Мураттынг керегинде айдарга барган кумыцкий князь кабинеттен чыгып келди, адыютант оны ээчий Хаджи-Муратты кычырып, кабинеттин эжигине экелеле, бойынаг озо кийдирди.

Воронцов столдын јанында туруп, Хаджи-Муратты уткуды. Главнокомандующийдин чырышту ак јүзи кечепидий күлдүмзиренбей турган, эмди ол кату ла бийиркеген бүдүмдү болды.

Јаан столду ла бийик көзнөктөринде јажыл жалүзи¹ илип кейгон јаан кыпка кирип келеле, Хаджи-Мурат тотко күйүп калган јаан эмес колдорын, төјине ак черкесказы-

¹ Ж а л ү з и — көзнөкти күннен коруланып јабатан ставень аайлу решетка.

ның үстине карчый өмүрлелип турган жерге салала, төмөн көрүп жакшы куучындап билетен кумыцкий тилде мендебей, чечен ле күндүлү айтты.

Улу кааннын ла слердин жангыарга беринип турум. Канымнын калганчы тамчызына жетире ак кааннын учун тартыжарым деп молжонуп турум, слединг ле менин өштү-үмле, Шамильле, жуулажарында тузалу болорым деп иженип турум.

Тилмешти тыгдап угала, Воронцов Хаджи-Мурат жа ар көрди, Хаджи-Мурат Воронцовко удур көрди.

Бу эки кижинин тушташкан көстөри сөслө айдып болбос көп немени айдып, же тилмеш айтканы керегинде эмес, өскөни айдып турган. Олор сөстөр жогынан бойы бойларына чынын чике айдып тургандар: Хаджи-Мураттын айткан сөстөрине бирүзине де бүтпей жадым, ол орустын өштүзи качан да болзо өштү болуп артар, эмди жангыс ла арга жокто келип жалынып жат деп, Воронцовтын көстөри айдып турган. Хаджи-Мурат бу сөстөргө жөпсинип жат, же бндый да болзо бойынын акту сагыжыла келгенин бүдүмчилеп турды. Хаджи-Мураттын көстөри десе, бу карыган өбөгөнгө жангыс ла өлөри керегинде сананар керек, жуу керегинде эмес, же ол карыган да болзо, сүмелү, оныла аякчыла, кыракы болор керек деп айдып турган. Воронцов то оны билип турган, ондый да болзо жууда жөнүгө тузалу немени Хаджи-Муратка айдып турды.

— Ого айт — деп, Воронцов тилмешке айтты. (Жиит офицерлерди ол «сен» деп айдатан), — бистинг каан күчтү, же ак-сагышту, онойдордо, менин сурагым аайынча ол онын жаманын таштап, бойынын службазына алар болор деп, айдып бердин бе? — деп, ол Хаджи-Мурат жаар көрүп, сурады. — Менин каанымнан жөптү бичик келбегенче, мен оны бойыма алып, ого мында жадарга жакшы болзын деп кичеерим деп ого айдып бер.

Хаджи-Мурат колдорын база катап төжине тудуп, түргөн нени де куучындады.

Озогы да тужунда, качан ол Аварияны башкарып турарда, 39 жылда, ол орустарга ак-чек служить эткен, онын өштүзи Ахмет-Хан оны өлтүрүп саларга сананала, оны Кюлогенау генералга көптөбогон болзо, ол качан да орустарга удур барбас эди деп айтканын тилмеш көчүрүп берди.

— Билерим, билерим — деп, Воронцов айтты (ол билген де болзо, туку качан ундуп салган). — Билерим, — деп, ол отурып айтты, стениниг јанында турган отургушка Хаджи-Муратты отурзын деп көргүсти. Је Хаджи-Мурат ийиндерин кызынып, мындый јаан јамылу кижининг көзүнче ого отурарга јарабас деп көргүзип, отурбады.

— Ахмет-Хан да, Шамиль де, экилези — менин өштүлерим — деп, тилмеш јаар баштанып, ол оноң ары айтты. — Князька айт: Ахмет-Хан өлүп калган, мен оноң өчүм алып болбодым, је Шамиль тирү, оноң өчүмди албаганча, мен де өлбөзим — деп, ол кабактарын јуурып ла тиштерин тиштенип айтты.

— Чын, чын, — деп, Воронцов токуналу айтты. — Шамильден өчүн канайда ол аларга туры! — деп, ол тилмешке айтты. — Отурзын деп ого айтсан.

Хаджи-Мурат катап отурбады, ого берген суракка, Шамильди јок эдерге болужарга ол орустарга келген деп, каруузын берди.

— Јакшы, јакшы — деп, Воронцов айтты. — Је нени ол эдерге јат? Отур, отур...

Хаджи-Мурат отурды, ого черү береле, лезгинский линияга ийзе, ол бастыра Дагестанды бут бажына көдүрер, ол тужында Шамильдинг тудунар аргазы јок болор деп бүдүмчилеп турум деп, ол айтты.

— Онызы јакшы. Онойдо эдерге јараар—деп, Воронцов айтты. — Мен сананып көрөйин.

— Сардарга айт, — деп, ол база айтты, — менин бала-баркам дезе өштүүмнинг колында, менин билем ондо болгончо, мен бууда служить эдил болбозым. Мен чике ле ого удур барзам, ол менин үй кижимди өлтүрер, энемди, балдарымды өлтүрип салар. Князь менин билемди ыргадап берзин, ол јолоткондорго толуп алзын, ол тужында мен эмезе өлөрим, эмезе Шамильди јок эдерим.

— Јакшы, јакшы — деп, Воронцов айтты. — Ол керегинде сананарыс. Эмди дезе ол штабтын начальнигине барзын, бойынын керектерин, бойынын сагыжын, күннин ого јартын куучындап берзин.

Хаджи-Мураттын Воронцовло баштапкы тушташканы онойдо бождо.

Ол ок күнде, энирде, күнчыгыштагы јан аайынча ја-

заган жаңы театрда итальянский опера тургузылган. Воронцов бойынын ложазында отурган, төмөн, партерде, чалмалу аксак Хаджи-Мурат көрүндү. Воронцов ого тургускан адъютант Лорис-Меликовло кожо киреле, ол баштапкы рядка отурды. Күнчыгыштагы мусульман жаңына сүүнип, кайкаардан болгой, бир де немени керекке албай, баштапкы ойынды көрөлө, Хаджи-Мурат турды, онын кийининде отурган улусты токуналу аяктап, чыга берди, же оны ончо улус аярып көрдилер.

Экинчи күнде понедельник болгон, бу күнде Воронцовтордо жаантайын ойын-жыргал болотон. Жаан жарык залда кышкы садта көрүнбей турган музыка ойноп турды. Мойындары, кылдоры ла төжи ачык кийимдү иит ле орто жашту үй улус жарык өңдү мундир кийген эр улусла кожо айланыжып турдылар. Жүзүн-жүүр амтанду курсакла толгон буфеттин жанында кызыл фрак, чулук ла башмак кийип алган жалчылар эр улуска шампанский аракы уруп, үй улуска конфет бергилеп турдылар. «Сардардын» эмегени, жажы жаанап та калгаң болзо, база ондый ачык кийимдү болды, ол күндүлү күлүмзиренип, айылчылардын ортозында базып жүрүп, кече театрда чылап неме керексибей, айылчыларды аяктап жүргөн Хаджи-Муратка тилмеш ажыра бир канча жалакай сөстөр айтты. Айылдын ээзин ээчий өскө дө үй улустар Хаджи-Муратка жууктап келгилеп, уялбай турганы онын алдына күлүмзиренип тургылап: оны көрүп, ого жарайт па деп, жаңыс ла суракты канча-канча катап берип турдылар. Воронцов бойы дезе, алтын эполеттер ле аксельбанттар кийип алган, мойынында ак кресттү ле ленталу ого жуук базып келеле, база онойдо ок сурады, ол база өскө дө улус чылап. Хаджи-Муратка көрүп турганы жарабай сырангай калбас деп бодоп турган болгосдой. Хаджи-Мурат ончолорына канайда айткан, анайда ок Воронцовко каруузын берди: олордо мындый жаң жок — же коомойын, жакшызын жартын айтпады.

Хаджи-Мурат мында, ойын-жыргалда, Воронцовло бойынын билезин толуп алар керегинде куучындаарга ченешти, же Воронцов, онын сөстөрүн укпаачы кижилер болуп, туура база берди. Лорис-Меликов кийининде керектү куучынды мында куучындашпайтан деп, Хаджи-Муратка айтты.

Он бир час согуп ийерде, Хаджи-Мурат бойынын, Марья Васильевна ого сыйлап берген чазын көрөлө, мынанг барарга жараар ба деп, ол Лорис-Меликовтон сурады. Лорис-Меликов жараар, же арткан болзо артык болор эди деди. Ондый да болзо Хаджи-Мурат ого берген фаэтонго отурала, алган квартиразына жүре берди.

XI.

Хаджи-Мурат Тифлисте болгон бежинчи күнде адъютант Лорис-Меликов главнокомандующийдинг жакылтазы аайынча ого келди.

— Бажым да, колдорым да Сардарга служить эдереге сүүнип жат — деп, Хаджи-Мурат, бажын төмөн эдип ле колдорун төжине салып айтты. — Жакшы — деп, ол Лорис-Меликов жаар жалакай көрүп айтты.

Лорис-Меликов столдын жанында турган отургушка отурды. Хаджи-Мурат жабыс отургушка ого удур отуруп, тизелерине тайанып, бажын төмөн тудуп алала, Лорис-Меликов ого нени айдып турганын шинжүлү угуп отурды. Татар тилле жакшы эрмөктенип турган Лорис-Меликов князь Хаджи-Мураттын өткөн жүрүмин билер де болзо акту бойынан онын историязын угарга туры деп, айтты.

— Сен меге куучындап бер — деп, Лорис-Меликов айтты, — мен дезе бичип аларым, онын кийининде срус тилге көчүрерим, князь оны каанга ийер.

Хаджи-Мурат унчукпады (ол качан да кижининг эрмегине жара киришпейтен, карын ол кижини база нени-нени айдар эмеш пе деп сакып туратан), онын кийининде бажын өрө көдүрүп, папахазын житкези жаар ийдип ийеле, бала күлүмзиренген чилеп, күлүмзиренди. Онын онойдо күлүмзиренетени Марья Васильевнага сүрекей жараган болгон.

— Жарайт — деп, ол айтты, онын историязын каан кычырар деп санаа оны жылбиркетти ошкош.

— Меге куучындап бер (татар тилде слер деп айтпас) ончозын баштапкызынан ала, мендебей — деп, Лорис-Меликов карманынан бичиирге чаазын чыгарып, айтты.

— Онызы жараар, жагыс ла куучыдаарга көп, сүрекей көп неме бар. Керектер көп болгон — деп, Хаджи-Мурат айтты.

— Бир күнге куучындап божобозонг, экинчи күнде жетире куучындап береринг — деп, Лорис-Меликов айтты.

— Сырангай баштапкызынан баштаар ба?

— Эйе, сырангай баштапкызынан, кайда чыкканын, кайда жатканын.

Хаджи-Мурат бажын салактадып алала, узак онойдо отурды, онын кийининде отургуштын жанында жаткан ага-жакты алды, үйдүзинин алдынан слоннын сөөгинен эделе алтындап салган сапту, сүрекей курч бычагын чыгарып алала, оныла агашты юнып, ол ок тарый куучындап баштады:

— Бичи: бистин кырларда айдыжатан — эштектин бажы кире жаан эмес аулда, Цельместе, чыккам — деп, ол баштады. — Бистен ыраак эмес, эки ле катап аткадый жерде, Хунзах, ондо хандар жаткан. Бистин биле оморго жуук болгон. Менин энем жаан ханды, Абунунчал-Ханды, азыраган, оюнг улам мен хандарга жуук болгом. Уч хан болгон: Абунунчал-Хан, менин Осман карындажымнын эмчек карындажы, Умма-Хан меге карындаш деп адальып турган, Булач-Хан кичинеги, оны Шамиль каскактан таштап ийген. Же ол керегинде кийининде. Аулдарла мюридтер жүрүп турар тушта, мен он беш жашту болгом. Олор агаш үлдүлөрле таштарды согуп: «Мусульмандар хазават!»¹ деп кыйгырыжып туратан. Чечендер ончозы мюридтер жаар көчкөн, онойдордо аварлар да көчүп баштагандар. Мен ол тужунда өргөдө жаткам. Мен хандардын карындажы болгом: нениле сананзам, оны эдип, бай боло бергем. Менде аттар да, жуу-жепсел де, акча да бар болгон. Не керек, ончозы бар болуп, бир де неме керегинде сананбагам. Кази-Мулланы өлтүреле, Гамзат онын ордына турарга жетире, мен онойдо ло жаткам. Гамзат хандарга элчи ийген — олор хазават албаза, ол Хунзахты коскорып салар деп айткан. Мында шүүжер керек болгон. Хандар орустардан коркып тургандар, хазават аларга база коркыгылап турган, онойдордо энези мени экинчи уулыла, Умма-Ханла кожо Тифлиске, жаан орус начальниктен Гамзаттан коруланарга, болуш сураарга ийген. Жаан начльник барон Розен болгон. Ол мени де, Умма-Ханды да бойына кийдирбеди. Болужарым

¹ Хазават — өскө мүргүүлдү улула жуулажары.

деп айтсын деп айдала, бир де неме этпеген. Јангыс ла онын офицерлерди биске келип Умма-Ханла көзөр ойноор болдылар. Олор оны аракыладып, јаман јерлерге апарып тургандар, онойып ол бар-јок јөөжөзин олорго үезин ойнотырган. Ол бүткен бүдүмиле букадый күчтү, кара-кулады јалтанбас болгон, је санаазы суудый бош болгон. Мен оны апарбагам болзом, ол калганчы аттарын ла јуу-јепселдерин ойнодып салар эди. Тифлиске барып келеле, менин сагыжым куулды, мен энезин ле хандарды хазаватты алгылазын деп јөптөдим.

— Ненин учун сагыжын өскөлдөндү? — деп, Лорис-Меликов сурады, — орустар јарабады ба?

Хаджи-Мурат эмеш унчукпай отурды.

— Јок, јарабаган — деп, ол јарт айдала, көстөрин јумды. — База бир керек бар болгон, онын учун мен хазаватты аларга санангам.

— Ол кандый керек?

— Цельместин јанында биске ханла экүге үч мюрид учураган: экүзи кача бергендер, бирүзин мен колмылтыктап адып ийгем. Онын јуу-јепселин чечип аларга мен јууктап базып келеримде, ол тирү болгон. Ол мен јаар кезе көрди: «Сен мени өлтүрдиг. Меге јакшы. Сен дезе мусульман, јинт те, күчтү де, хазаватты ал. Кудай јакып јат».

— Онойдордо сен алдың ба?

— Албагам, је сананып тургам, — деп айдала, Хаджи-Мурат оног ары куучындады. — Качан Гамзат Хунзакка јууктап келерде, бис ого карыган улусты ийдис, бис хазаватты аларга јөп, је ол биске үредүлү кижин, ол бисти канайда хазаватты тудатанына үретсин деп айтсындар деп јакыдыс. Гамзат ол карыган өбөгөндөрдиг сагалдарын кырзын, тумчуктарын үйтезин, олардын буттарына теерпектер илеле, ойто јандырзын деп јакыган. Гамзат хазаватка үредетен шейхти¹ ийерге белен, је онын ордына ханнын үй кижизи кичү уулын ийе берзин деп сурайт деп карыган өбөгөндөр айдып келдилер. Ханнын эмегени бүделе, Булач-Ханды Гамзатка ийген. Гамзат Булач-Ханды јакшы уткуйла, јаан уулдарды база ийзин деп элчилер ийген. Ханга онын адазы ка-

¹ Шейх — карыган кижин, мүргүлдин башкарачызы.

найда служить эткен, онойдо ок ол ханның уулдарына служить эдер деп айтсын деп ол jakыган. Бойының табыла јаткан үй улус кандый эди, ханның үй кижизи ондый ок күчи јок, тенек, өчөш кижи болгон. Эки уулын экилезин ийерге ол коркыйла, јаңыс Умма-Ханды ийген. Мен дезе оныла кожо баргам. Бис бир беристе кирези деревнеге јеткелегисте удур мюридтер кожондожып ла мылтыктаң аткылап, айландыра атту мантаткылап уткудылар. Качан бис једип келеристе, Гамзат палаткадан чыгала, Умма-Ханның үзенизин алып, оны ханга түней уткуды. «Мен слердин јуртыгарга бир де јаман этпегем де, этпезим де. Јаңыс ла слер мени өлтүрбегер, улусты хазават алдыларына меге арчамык этпегер. Менин адам слердин адагарга служить эткен чилеп ок мен слерге бастыра черүүмле служить эдерим. Мени слердин јуртыгарда јадарга божодыпар. Мен слерге бойымның јөбимле болужарым, слер дезе нени эдеген эдигер, оны эдигер. Умма-Хан куучынга моко кижи болгон. Ол нени айдарын билбей, унчукпай турган. Онойдордо мен, ондый болзо, Гамзат Хунзахка барзын деп айттым. Ханның эмегени уулыла оны күндүлү уткугылаар. Је меге јетире айдарга бербедилер, бу тужында мен Шамильле баштапкы катап тушташкам. Ол мында ок, имамның јанында болды. «Сени эмес — ханды сурап јат» — деп, ол меге айтты. Мен унчукпай бардым. Гамзат дезе Умма-Ханды палаткага кийдирди. Оның кийининде Гамзат мени кычырала, оның элчилериле кожо Хунзах јаар барзын деди. Мен бардым. Јаан уулын Гамзатка ийзин деп элчилер ханның эмегенин сүмелеп турдылар. Ол садынып турганын көрүп, мен энезине уулын ийбезин деп айттым. Јымырткада канча чач бар. Је үй кижининг бажында анча ок сагыш бар. Ханның эмегени бүделе, уулын барзын деди. Абунунцал барар күүни јок болды. Онойдордо энези айтты: «Сен, байла, коркып јадын». Кажы јерине чакса ачу болотонун, ол адару чылап билген. Абунунцалдын эди изийле, энезиле катап куучындашпай, атты ээртезин деди. Мен оныла кожо бардым. Гамзат бисти Умма-Ханды уткуганынан артык уткуды. Эки мылтык адыш јерге кырды төмөн бойы биске удур келди. Оны ээчий таң атту улус келетпелер, «Лия-илляха иль-алла» кожондоп, мылтыктарынан адып, мантадып турдылар. Качан бис

лагерьге жууктап келеристе, Гамзат ханды палаткага кийдирди. Мен дезе аттарла арттым. Гамзаттын палатказында адыш башталарда, мен кырдын эдегинде болгом. Мен палатка жаар жүгүрдим. Умма-Хан түүлип калган канда көнкөрө түжүп калган жатты, Абунунчал дезе мюридтерле согужып турды. Онын жүзинин жарымызын кезе чаап салган каландап турды. Ол жаагын бир колыла жаба тудуп алала, экинчи колыла дезе ого жууктаган ла кижини үлдүзиле чаап турды. Менин көзимче ол Гамзаттын карындажын кезе чапты, экинчизин чабарпа ла турарда, мюридтер мылтыктан оны адып ийерде, ол жыгыла берди.

Хаджи-Мурат токтой берди, тотко күйгөн жүзи онын кызарып, көстөри кандала берди.

— Мен коркыйла, кача бергем.

— Ондый ба? — деп, Лорис-Меликов айтты. — Сен качан да, неден де коркыбаган болорунг деп мен санангам.

— Онын кийининде качан да коркыбагам, оного бери мен жаантайын ол уяадымды эске алынатам, сагыжыма киреле бергенде, бир де немедег жалтанбайтам.

XII

— Же эмди болор. Кудайга бажырар керек — деп, Хаджи-Мурат айтты, черкесканын ичиндеги карманынаг Воронцов берген брегетти чыгарып алала, пружиназын чебер базып, бажын кыйын салып, баланын күлүмзиренижиндий каткызын тудунып, тындады. Час он эки час он беш минутты сокты.

— Кунак Воронцов сыйлап берген — деп, ол күлүмзиренип айтты. — Жакшы кижги.

— Эйе, жакшы — деп, Лорис-Меликов айтты. — Час та жакшы. Онойдордо, сен барып бажыр, мен дезе сакып алайын.

— Жакшы, хорошо — деп, Хаджи-Мурат айдала, уйуктаар кыпка жүре берди.

Жангыскан артып калала, Лорис-Меликов Хаджи-Мураттын куучынынын эн учурлу жерлерин бойынын чаазынына бичип алды, онын кийининде папирос камызып алала, туранын ичинде ары-бери базып турды. Уйуктаар кыптын эжигине удур турган эжиктен не де керегинде

татар тилле түрген куучындажып турган улустың үндери Лорис-Меликовко угулды. Олор Хаджи-Мураттың мюридтери деп ол сезип ийеле, эжикти ачып, кыпка кирип келди.

Тураның ичинде терениң кычкыл жыды, горестерден жаантайың жытанатан жыт жытанып турды. Көзнөктиң алдында јерде бурказының үстинде, кирлү, јыртык бешмет кийип алган, кылчыр Гамзало отурды, ол үйген көктөп турган. Бойының тунгак үниле ол нени де изү айдып турган, је Лорис-Меликов кирип келерде, ол тургуза ла унчукпай барала, олор јаар көрбөй, бойының ижин иштене берди. Ого удур амок Хан-Магома турды, ол тиштерин ырсайтып, кирбиктери јок көстөри суркурап, јаңыс ла немени катап-катап айдып турды. Јараш чырайлу Элдар, бойының чакту колдорында јендерин түрүп алала, ээрдиң кадузына илип салган куйышкандарды арчып турды. Сыраңай иштемкеј ле хозяйство башкараачы Ханефи тураның ичинде јок болды. Ол кухняда курсак белетеп турган.

— Слер не керегинде блаажып турыгар? — деп, Лорис-Меликов, Хан-Магомала јакшылајала, оноң сурады.

— Ол жаантайың Шамильди мактап јат — деп, Хан-Магома, Лориске колын берип, айтты. — Шамиль—јаан кижидеп ајдат. Уредүлү де, агару да, джигит те.

— Оны мактап турарда, оноң канайып барган?

— Јүре берген, је мактап јат — деп, Хан-Магома, тиштерин ырсайтып ла көстөри јылтырап айтты.

— Оны чын ла агару деп бодоп јадын ба? — деп, Лорис-Меликов сурады.

— Агару эмес болгон болзо, улус оны укпас эди — деп, Гамзало түрген айтты.

— Шамиль эмес, Мансур агару болгон — деп, Хан-Магома айтты. — Ол чып ла чын агару болгон. Качан ол имам болордо, улус та бастыразы өскө болгон. Ол аул сайын јортуп јүретен, улус дезе ого удур чыгып, оның черкесказының эдегин окшоп, килинчектерин айдынып, јамаң кылық кылынбаска чертенип туратандар. Қарыган улус айдыжатар: ол тужында ончо улус та агарулар чылап јаткандар, — танкы тартпагандар, аракы ичпейтендер, мүргүүлге тутагы јогынан мүргүйтен, бойы бойларының јамаңын таштап туратандар, керек дезе кан да

төккөн болзо, жаманын таштайтандар болгон. Ол тушта тапкан немелерди ле акчаны агашка буулайла, жолго кадап салатандар. Онойдордо кудай да улуска жакшы жүрүм беретен, эмдиги чилеп эмес — деп, Хан-Магома айдып турды.

— Кырларда эмди де танкы тартпай, аракы ичпей жадылар — деп, Гамзало айтты.

— Сенин Шамилин ламорой — деп, Хан-Магома Лорис-Меликовко көзи сыкындап, айтты.

«Ламорой» горецтердин жаман ады болгон.

— Ламорой — горец. Мүркүттер кырларда жадып жатине — деп, Гамзало каруузын берди.

— Көрзөң күлүкти! Чечен айткан — деп, Хан-Магома удурлажып турганынын эптү каруузына сүүнип, тиштерин ырсайтып айтты.

Лорис-Меликовтын колында танкынын мөңүн кабын көрүп ийеле, ол танкыларга сурады. Олорго танкыларга жарабас ине деп, Лорис-Меликов айдарда, ол Хаджи-Мураттын кыбы жаар бажын кекип, сыңар көзин сыкыйтып, көрбөй турганча, жараар деп айтты. Танкыны бойына тартынбай, ышты оозынан чыгарганда кызыл эриндерин эп жок бүртейтип танкылап турды.

— Бу жаман кылык, — деп, Гамзало кату айдала, кыптаң чыга берди. Хан-Магома ол жаар көзин сыкыйтып ийеле, танкылап, торко бешметти ле ак папаханы кайдан садып алза жакшы болор деп, Лорис-Меликовтон сурап турды.

— Сенде ол кире көп акча бар ба?

— Бар, жедер—деп, Хан-Магома көзин сыкыйтып, каруузын берди.

— Акчаны ол кайдан алган деп сен оноң сураган — деп, Элдар жараш бажын Лорис жаар бурып, айтты.

— Ойноп алгам — деп, Хан-Магома түргөн куучындады, ол кече Тифлисте базып жүреле, бир чук улуска, орус деншиктер ле армяндарга, туштаган, олар акчала ойноп тургандар. Көн жаан болгон: үч алтын салковой ло көп мөңүн акчалар. Хан-Магома ойынның аайын тургуза ла билип ийеле, карманындагы жес акчаларла шыңгырадып, ойынга киреле, бастыразына тударым деди.

—Канайып бастыразына тударга санаган. Сенде ондый көп акча бар болгон беде?—деп, Лорис-Меликов сурады.

— Менде турганы ла он эки акча болгон — деп, Хан-Магома, тиштерин ырсайтып, айтты.

— Ойнодып ийген болзон чи?

— Бу чы.

Хан-Магома колмылтыгына көргүөсти.

— Берип ийеринг бе?

— Не керек беретен? Качар эдим, туткан кижини адар эдим. Оныла божоор эди.

— Онойып туруп ойноп алдың ба?

— Эйе, ончозын кабырып алала, жүре бергем.

Хан-Магоманы ла Элдарды Лорис-Меликов жакшы бил-лип турган. Хан-Магома омок, аракызак, бойынын күчин кайдаар эдерин билбей турган, жаантайын сүүнчилү жүрген, жеңил сагышту кижиге болгон, өскө кижининг ле бойынын жүрүмиле ойноп, бу ойыннан улам эмди орустарга келген, эртен шақ онойып ок ойто Шамиль жаар жүре бергедий болгон. Элдар база жарт болгон: ол бойынын мюршидине бүткүл беринген, токуналу, күчтү ле бек кижиге болгон. Жаңыс ла кызыл чырайлу Гамзало Лорис-Меликовко жарты жок кижиге болгон. Бу кижиге Шамильге жаңыс ла бүдүп турган эмес, ол ончо орустарды көрөр дө күүни жок, оларды жескинчилү жаман көрүп турганын Лорис-Меликов көрүп турган, онойдордо, ол ненин учун орустарга келгенин Лорис-Меликов билбей турды. Хаджи-Мурат орустарга келгени ле Шамильле оштойип турган керегинде куучын төгүн деп, ол жаңыс ла орустардын бек эмес жерлерин көрүп алала, ойто кырларга качып барып, орустардын бек эмес жерлерине күчтерин таштаар деп сагыш Лорис-Меликовко ло база бир кезек жамылуларга кирип турган. Бу онойдо бодоп турган сагышты Гамзало бастыра бойынын бүдүмиле бүдүмчилеп турган.

«Бу да улустар, Хаджи-Мурат та, — бойларынын эдерге турган керектерин жажырарга билгилеп жат, же Хан-Магома десе бойынын жажырбай турган кылык-жаңыла бойын жарт билдиртип жат деп, Лорис-Меликов көрүп, санып турган».

Лорис-Меликов оныла куучындажарга ченешти. Ого мында эрикчил бе деп ол сурады. Же ол, бойынын ижинен айрылбай, Лорис-Меликов жаар бойынын сыңар көзиле кылчайып, тунгак үниле ыркырангандый, айтты:

— Жок, эрикчил эмес.

Өскө дө сурактарга ончолорына каруузын анайда ок берди.

Лорис-Меликов нөкөрлөрдүн кыбында болгончо, Хаджи-Мураттын төртүнчи мюриди кирип келди. жүзи ле мойыны түктү, жееспекле туй өзүп калгандый селбер күркек төштү Ханефи. Бу көп куучындашпас, жаан сөөктү, иштемкей кижиге болгон, ол жаантайын бойынын ижин куучын жогынап бүдүрүп, Элдар чылап ок бойынын ээзине беринген кижиге болгон.

Качан ол нөкөрлөрдүн кыбына рис аларга кирип келерде, Лорис-Меликов оны токтодып, ол кайдан келген, Хаджи-Муратта качаннан бери деп сурады.

— Беш жыл — деп, Ханефи Лорис-Меликовтын сурагына каруузын берди. — Мен оныла жагыс аулдан. Менин адам онын таайын өлтүргөн, онойдордо ол мени өлтүрөргө сананган—деп, ол Лорис-Меликовтын жүзи жаар туйук кабактарынын алдынап токуналу көрүп, айтты. — Онойдордо, мени карындаш эдип ал деп мен сурагам.

— Карындашка ал дегени не?

— Мен эки айга бажымды кырбагам, тырмактарымды кеспегем, онын кийининде олардын айылына келгем. Ол мени Патиматка, бойынын энезине экелди. Патимат меге бойынын эмчегин эмистирген, онойып мен онын карындашы боло бергем.

Коштой турган кыптан Хаджи-Мураттын үни угулды. Ээзи кычырып турганын Элдар тургузала билип ийеле, колдорун арчып, жаан алтап, гостинныйга барды.

— Бойы жаар кычырып жат — деп, ол ойто келеле, айтты.

Хан-Магомага база бир папирос береле, Лорис-Меликов гостинныйга барды.

XIII

Лорис-Меликов гостинныйга кирип келерде. Хаджи-Мурат оны сүүнчилү уткуды.

— Же, онон ары куучындаар ба? — деп, ол отургушка отуруп, айтты.

— Эйе, кыйалта жогынап — деп, Лорис-Меликов айтты. — Мен дезе сенин нөкөрлөриңге кирип жүрдим, оларло куучындаштым. Бирүзи — омок уул — деп, Лорис-Меликов кошты.

— Чын, Хан-Магома — јенил кижиге — деп, Хаджи-Мурат айтты.

— Меге јиит, јараш уул јарады.

— Э, Элдар. Ол јиит, је бек, темирдий, уул.

Олор унчукпай эмеш отурдылар.

— Је, оного ары айдар ба?

— Эйе, эйе.

— Канайда уулдар хандарды өлтүргени керегинде мен айткам. Је, оларды өлтүрүп салала, Гамзат Хунзахка кирип, ханнын өргөзине отурды — деп, Хаджи-Мурат баштады. — Ханнын энези арткан. Гамзат оны бойына кычырды. Ол ого комудалын айдып турды. Ол бойынын мюридине Асельдерге көзиле имдеп ийерде, онызы кийинен согуп, оны өлтүрүп ийген.

— Энезин ол не керек өлтүрген? — деп, Лорис-Меликов сурады.

— База канайдатаң: сыңар будын ажырып алганда, экинчи бутты база ажыраар керек. Угын бастыразын јок эдер керек болгон. Онойып ончолорын өлтүрүп салган. Кичү уулын Шамиль өлтүрген, каскактаң таштап ийген. Бастыра Авария Гамзатка баккан, јангыс ла бис акамла экү багар күүнис јок болгон. Биске хандар учун онын канын төгөр керек болгон. Бис ого баккан улус болуп турдыс, је бойыс дезе оного очин ле аларга турдыс. Бис таадабысла јөптөжип алдыбыс, ол өргөдөң чыгып ла келзе, оны кетеп өлтүрер ойди сакырга шүүжип алдыс. Кем де бисти угала, Гамзатка айдып ийген, онойдордо, ол таадабысты алдырала, айтты: «көрүп тур, сенин јеендеринг чын ла коомой неме меге белетеп турган болзо, сен олорло кожо јангыс бууда илинерин. Бар, менин айткан сөзимди ундуба». Таадабыс јанып келеле, биске айтты. Онойдордо, бис сакыбас деп, мечетьте байрамнын баштапкы ла күнинде керекти бүдүрер деп шүүштис. Нөкөрлөрис болбодылар — бис акамла экү арттыс. Бис эки колмылтыктаң алала, бурка кийип алала, мечеть јаар бардыс. Гамзат одус мюридтериле кожо кирди. Олор ончолоры үлдүлерин белен тудунып алгандар. Гамзатла коштой Асельдер, онын сүүген мюриди, бараткан, — ханнын эмегининг бажын ол кезе чапкан. Бисти көрүп ийеле, буркаларды чечигер деп ол биске кыйгырды, онын кийининде меге јууктап келди. Менин үлдүм колымда болгон, мен оны өл-

түрип ийеле, Гамзат жаар болдым. Же Осман аккам качан ок оны адып ийген. Гамзат тирү бололо, акама үлдүлү чурап барган, же мен оны бажына согуп, өлтүрип ийдим. Мюридтер одус кижги болгон, бис десе — экү. Олор Осман аккамды өлтүрип салпандар, мен десе чабыжып, көзнөктөг чыгара калып, кача бергем. Качан Гамзат өлгөн деп угарда, улус ончозы удур тургандар, мюридтер качкан, качпай арткайдарын ончолорын өлтүргөн.

Хаджи-Мурат токтоп, уур үшкүрди.

— Бу ончозы жакшы өдүп турган — онон ары ол куучындады, — онын кийининде ончозы үрелди. Гамзатын ордына Шамиль турды. Ол мени орустарга удурлажа кожо жуулажарга кычырып, элчилер ийди, мен мойнозом, Хунзахты коскорып, мени өлтүрип салар деп коркыдып турды. Мен ого барбазым, оны да бойыма жуук божотпозым деп айттым.

— Сен ненинг учун ого барбадың? — деп, Лорис-Меликов сурады.

Хаджи-Мурат кабактарын жуурып, каруузун тургуза бербеди.

— Жарабас болгон. Шамиль Оман акамды ла Абунунчал-Ханды өлтүргөн. Мен ого барбагам. Розен-генерал меге офицердин жамызын ийеле, Авариянын башчызы болзын деген. Ончозы жакшы болор эди, же Розен озо баштап казикамышский ханды, Магомет Мирзаны, Аварияны башкараына тургускан, онын кийининде Ахмет-Ханды. Ол мени жаман көрө берген. Ол бойынын уулына ханнын эмегенинин кызын, Салтанетаны сөстөп турган. Баланы ого бербегендер, онойдордо мен бурулу деп, ол бодогон. Ол мени жаман көрүп, өлтүрерге нөкөрлөрүн ийип турарда, мен жүре бергем. Онойдордо, ол мени генерал Кюлогенауга коптоп, мени солдаттарга одын бербезин деп аварларга жакыган деген. База мен чалма, бу мыны, кийгем деп айткан — деп, Хаджи-Мурат, папахазындагы чалманы көргүзүп, айтты, — онызы десе Шамильге беринип турганы дегени. Генерал бүтпей, меге тийбезин деген. Же качан генерал Тифлиске жүре берерде, Ахмет-Хан бойынын табынча эткен: бир рота солдаттарла келип, мени тудуп алала, кынжыга буулап, пушкага жаба буулап салган. Алты күннин туркунына мени онойдо туткандар. Жетинчи күнде мени чечеле,

Темир-Хан-Шуруга апаргандар. Төртөн солдат окту мылтыктарын тудунгылап мени апардылар. Колдорымды күлүп салган, кер-мар качарга сананза, мени өлтүрүп салзын деп жакыган болгон. Мен оны билгем. Качан бис жууктап келеристе, Моксоханын жанында жол чичке болгон, он жанында бежен кулаш кире терең каскак, мен солдаттын он жанында каскактын кырына бардым. Солдат мени токтодорго сананган, же мен каскактаң калып, солдатты бойымла кожо тартып апардым. Солдат өлө берген, мен дезе тирү арткам. Кабыргаларым, бажым, колдорым, бир будым-ончозы сый согулган. Эмектеп барайын деп — болбодым. Бажым айланала, уйуктап калгам. Ойгонып келзем — бастыра бойым кан. Пастух көрүп ийген. Улусты кычырала, мени аулга апаргандар. Кабыргаларым, бажым жазылып калган, будым да жазылган, же жангыс ла кыска болуп калды.

Хаджи-Мурат тыйрык будын чөйө салды.

— Базып ядым, онызы да жакшы — деп ол айтты. — Улус билип ийеле, меге келгилеп турды. Жазылып алала, мен Цельмеске көчкөм. Аварлар, оморды башкарзын деп, мени база ла кычырып турдылар — деп, Хаджи-Мурат бүдүмчилү ле токыналу айтты. — Мен жөпсиндим.

Хаджи-Мурат түрген турды. Арчымактын ичинен портфель чыгарып алала, оноң саргарып калган эки письмо чыгарыл, оморды Лорис-Меликовко берди. Письмолор генерал Клюгенаудан болгон. Лорис-Меликов кычырды. Баштапкы письмодо мынайда бичиген болды:

«Прапорщик Хаджи-Мурат! Сен менде служить эткең -- мен сениң ижинди жарадып, сени жакшы кижиде деп бодом. Бу жуукта генерал майор Ахмет-Хан сени изменник деп, сен чалма кийеле, Шамильге көчүп жадын, улусты орус жамылулардын айтканын укпазын деп үредип жадын деп, меге жетирди. Сени арестовать эделе, меге экелзин деп мен жакыдым, сен — качтын, сенин кылынганын жакшыга ба, жаманга ба, билбей турум, нениң учун дезе — сениң бурулуунды, буру жоңынды мен билбей жадым. Эмди мени ук. Каанга удур сениң сагыжың акту болуп, сен бурулу эмес болзон, меге кел. Бир де кижиден коркыба — мен сениң коручың. Хан сеге бир де жаман этпес, ол бойы да меге башкартып жат, онойдордо, сеге коркыыр неме жок».

Оноң ары Клюгенау, ол качан да болзо бойының

айткан сөзинен кыйышпайган, ак-чек болгон деп бичип, Хаджи-Муратты бойы жаар кычырып турган.

Качан Лорис-Меликов баштапкы письмоны кычырып божоордо, Хаджи-Мурат экинчи письмоны чыгарып, оны Лорис-Меликовтын колына бергелекте, бу баштапкы письмого каруузын канайда бергенин Лорис-Меликовко куучындап турды.

— Мен чалманы Шамильге эмес, сүнемди аргадаарга кийгем деп, Шамиль жаар мен барбазым, ненин учун десе ол менин адамды, акамды, төрөөндөрүмди өлтүргөн, же орустарга да барар аргам жок, ненин учун десе мени олоз электегендер. Хунзахта, мени күлүп саларда, бир шилемир мени электеген. Ол кижини өлтүрбегенче, мен слерге барып болбозым. База төгүнчи Ахмет-Ханнан коркып жадым деп бичигем. Онын кийининде генерал меге бу письмоны ийген — деп, Хаджи-Мурат, Лорис-Меликовко саргарып калган экинчи чаазынды берип, айтты.

«Сен менин письмомго каруузын бердин, быян болзын, — деп, Лорис-Меликов кычырды. — Ойто келерге сен коркыбай жадын деп бичип жадын, же бир жаман кижени электеген учун келип болбой жадын, орус закон чындык ла ак-чек деп мен сени бүдүмчилеп турум, сени жамандаган кижини сенин көзүңгө каруузына тургузарын көрөрүң, — мен жакып салгам. Ук, Хаджи-Мурат. Сен меге ле менин ак-чегиме бүтпей турганын учун мен сеге ачынар учурым бар, же горестердин ондый улуска бүтпес жагын билип, мен сенин жаманыңды таштап жадым. Сенин сагыжың акту болзо, чалманы сен жагыс ла сүнемди коруп кийген болзон, сен орус башкаруга ла меге коркыбай удур көрөргө учурун бар; сени электеген кижини каруузына турар деп, сени бүдүмчилеп турум, журтындагы немелеринди ойто аларын, орус закон кандый болгонун сен көрүп, билип аларын. Ого үзеери, орустар ончо немеге башка көрүп жат, сени кандый-бир жаман сагышту кижини электеген де болзо, сен олоздын алдына уятка калбаган. Гимринецтерге¹ чалма кийерге мен бойым жөп бергем, олоздын ижин жакшы көрүп жадым, онойдордо, сеге коркыыр неме жок деп, база катап айдып жадым. Сеге ийип турган кижиле кожо меге кел, ол бүдүмчилү, ол се-

¹ Гимринецтер -- Аварияда Гимри деп аулда жаткан улус. Гимри Шамильдин төрөл жери.

нинг бштўлериннинг кулы эмес, правительстводо ағылу кўндўлў кижининг најзы».

Оног Ключенау Хаджи-Муратты ойто келзин деп сў-мелеп турган.

— Мен бу сўстўргў бўтпегем — деп, Хаджи-Мурат, Лорис-Меликов письмоны учына чыгара кычырып ийерде, айтты. — Ключенауга барбагам. Ахмет-Ханнаг очим алары меге энг учурлу болгон, је орустар ажыра мен оны бўдўрер аргам јок болгон. Бу ла бйдў Ахмет-Хан Цельмести курчап алала, мени тудуп аларга эмеге ѳлтўрип саларга сананган. Менде улус сўрекей ас болгон, мен ого удурлажып болбогом. Шак ла бу бйдў меге Шамильден бичиктў элчи келди. Ол меге Ахмет-Ханды јегерге ле оны ѳлтўрип саларга болужаачы болуп, меге бастыра Аварияны башкарарга берип турган. Мен узак шўўнип, Шамильге кўчтим. Оног ло бейи мен орустарла ўзўк јогынаг јуулашкам.

Оног ары Хаджи-Мурат бойынын јуу керектерин ончосыг куучындады. Олары сўрекей кўп болгон, кезиктерин Лорис-Меликов билген. Онын ончо јуу-јоруктары ла табарулары сўрекей тўрген ле јалтанбай табаратаны кайкамчылу ла качан да болзо јенўлў болотон.

— Шамиль ле мениг ортобыста најылык качан да јок болгон — деп, Хаджи-Мурат бойынын куучынын божотты, — ол менен коркып турган. Је мен ого керек болгон. Онын кийининде мындый учурал болды. Шамильдин кийининде кем имам болор деп менен сурадылар. Кемнинг ўлдўзи ончозынаг курч, ол имам болор деп, мен айттым. Оны Шамильге айдып бергендер, онойдордо ол менен айрыларга сананды. Ол мени Табасараньга ийди. Мен бардым, бир мунг койлор, ўч јўс аттар блаап экелдим. Оног јастыра эттинг дейле, мени болушчызынаг јайладала, ончо акчаны ого ийзин деп јакыды. Мен бир мунг алтын салковой ийдим. Ол бойынын мюридтерин ийеле, мениг бастыра јуртымды блаап алды. Ол мени бойы јаар алдырткан, је онын ѳлтўрерге турганын биллип, мен барбадым. Мени тудуп алзын деп, ол улус ийди. Мен олорло соғужып чыгала, Воронцовко келгем. Је билемди албагам. Энем де, эмегеним де, уулым да анда. Сардарга айт: бала-баркам ондо болгончо, мен бир де неме эдип болбой јадым.

— Мен айдарым — деп, Лорис-Меликов айтты.

— Айт, кичее. Менде не бар, ончозы сениг, жагыс ла князьтанг сурап, болуш. Мен бууда, буунын учы—Шамильдин колында.

Лорис-Меликовко куучындаган куучынын Хаджи-Мурат бу сөстөрлө божотты.

XIV.

Лирме декабрьда Воронцов военный министр Чернышевко француз тилле мындый письмо бичиген.

«Күндүлү князь, эмди бис озо баштап Хаджи-Муратты канайдатанысты шүүп аларга сананып, онын кийининде эки-үч күнге эмеш оорыганымнан улам мен калганчы почтала слерге бичибегем. Бойымнын калганчы письмомдо мен бого Хаджи-Мурат келгени керегинде бичигем, Тифлиске ол 8-те келди, эртезинде мен оныла таныжып алала, сегис эмезе тогус күнге оныла куучындажып, учы-учунда ол биске кандый туза жетирер, анчадала эмди оныла нени эдетенин шүүп тургам, ненин учун дезе ол бойынын билези учун сүрекей санааркап жат, онын бала-барказы Шамильдин колында болгончо, ол кыймыктанар аргазы жок, биске служить эдип, онын жаманын таштаган ла күндүлү уткуганы учун бойынын быйанын да жерирер аргазы жок деп акту жүрегинен ак-чек айдып жат. Бойынын сүүген билезинин жүрүмин билбей турганынан улам, ол бир де амыр отуруп болбой жат. Түнде ол уйуктабайт, курсак та онду жибейт, жаантайын кудайга ла бажырып жат деп, оныла кожо жүрүп, көрүп турзын деп жакыган улустарым айдыжат, жагыс ла узак жылдарга үренип калган жүрүмине жылбиркеп бир канча казактарла кожо танг атту жортуп жүрерге суранып турат. Ол меге күнүн сайын келип, онын билези керегинде кандый-кандый табыш бар эмеш пе деп сурап, бистинг ончо линиялардагы бастыра олжолоткондорды жууп алала, Шамильге онын билезин солуп аларга берзин, бойы дезе үзеери эмеш акча берер деп сурап жат. Бу керекке акча берер улустар бар деп айдат. Мынайда ол меге катап-катап айдып жат: менин билемди аргадап беригер, онын кийининде слерге тузамды жетирерге арга беригер (онын сагыжыла болзо, лезгинский линияда энг артык болор), бир айдын учына жетире мен слерге жаан болужым жетирип болбозом, канайда слерге керек, онойдо ло мени кыйнагар деп айдып жат.

Бу ончозы чын, онын билези Шамильдин колында эмес, кырларда жайым артып калган болзо, ого бүтпес улус бисте көп табылар эди деп мен ого айттым, онын бистинг границалардагы олжолоткон улусты жууп аайын көрөрүм, бистинг устав аайынча, мен онын акказына үзери акча берер учурым жок то болзо, айса болзо, ого болужарга өскө дө арга табарым дедим. Онын кийининде мен ого бойымнын мындай шүүлтемени жарт айттым: Шамиль онын билезин ого сыраңгай да бербес, ол, байла, эмезе онын жаманын чек таштаарым ла озогы жамыларын ойто берерим деп сөзүн берер, эмезе ойто бурулып келбесе, онын энезин, эмегенин, алты балазын өлтүрүп саларым деп коркыдар дедим. Шамильдин онойдо айтканын укса, ол канайдарын жартын айдып берер учурлу ба деп, мен онын сурадым. Хаджи-Мурат өрө көрүп ле колдорун өрө тенгери жаар көдүрүп, ончозы кудайдын колында деди, же ол качан да бойынын өштүзинин колына кирбес, ненинг учун десе Шамиль онын жаманын качан да таштабас, ол тушта ол тирүге узак жүрбес деп айтты. Онын билезин Шамиль ондый капшай өлтүрбес деп ол айдат: ненинг учун десе баштапкызында, оны бойына алдындагызына калжу ла коркушту өштү этпеске, экинчи жанына десе. Дагестанда көп жаан улус бар, олар оны онойдо кылынбазын деп сүмелсеер. Же мынан ары кудайдын күүни кандый да болзо, ондый болзын, же эмдиги өйдө онын сагыжы жангыс ла билезин толып алары керегинде деп, ол меге учунда катап-катап айтты, ого болушсын деп ле Чеченьнин жерине ого ойто барарга жөп берзин, ондо ол бистинг начальниктердин болужы ла жөби аайынча бойынын билезинен тил алыжарга аргалу болуп, жаантайын олардын жаткан жүрүми керегинде билер ле оларды аргадап аларга ого болушсын деп кудайдын учун мени жайнап туры деп айдат. Оштүнинг ороонынын бу бөлүгинде көп улус, керек десе бир канча набитер оны жаман көргилебей жат деп, орустарга бактырган эмезе алдынан бойлоры жаткан бу журт улусла ого, бистинг болужысла, тил алыжарга жеңил деп, оны түни-түжиле амыратпай турган керекти бүдүрерге тузалу колбу болор, бу керектин бүткени оны токунадар, бистинг тузабыска служить эдерге ле биске бүдүмчилү болорго арга берер деп айтты. Ого өштүлерден коруланарга, биске десе — онын айткан сөстөрининг чындыгын керелеп бүдүмчилеерге ого

жирме эмезе одус жалтанбас казактар береле, оны ойто Грозныйга ийзин деп ол сурап жат.

«Слер билзегер, күндүлү князь, бу керек мени туйук-сындырды, ненин учун дезе, нени де этсе, јаан каруу меге тужуйп жат. Онын айткан сѳстѳрине ончозына бѳтсе, јаан јастыра болор эди, је онын качып барар аргазын жок эдерге турган болзобыс, бис оны бектеп салар учурлу эдис, мен бодозом, ондый кылык закон аайынча јарабас. Онойдо эткени бастыра Дагестанга тѳрген угулала, биске сѳрекей шор болор эди, ненин учун дезе кѳп улус Шамилге удурга ачык барарга кѳѳндѳ, эмди олор имамнын сырагај жалтанбас, сѳмелѳ болушчызы бистинг колыска киреле, кандый айалгада болгонын кѳрѳргѳ сѳрекей јилбиркегилеп жат, онойдордо, олордын кѳѳнин јандырбас керек. Бис Хаджи-Муратты олјого кирген кижини чилеп тутсабыс, бойыбыска тузалу айалганы јоголтып саларыс.

«Онын учун мынајда эткенимненг башка эдер неме жок болгон деп сананып турум, је Хаджи-Мурат ойто јѳре берерге сананза, мени јаан јастыра эткен деп бурулаарга јараар деп билип јадым. Службада ла мындыј булгалып калган керектерде бѳдѳрер арга жок деп айтпаска кѳч, јастырбазым деп коркыбай ла бойына каруулу керек алынбаска кѳч, је јол тѳс болуп кѳрѳнип турган болзо, оныла барар ла керек, — не болзо, ол болзын.

«Күндүлү князь, менин бичигенимди улу кааныбыска шѳѳп кѳрѳргѳ беригер деп сурап турум, бистинг бийик башчыбыс менин керегимди јѳптѳзѳ, мен ырысту боло-рым. Бу ѳрѳ айдылганын мен генерал Завадовский ле генерал Козловскийге база бичигем, Козловский Хаджи-Муратла јаантайың колбулу болор, онын учун Хаджи-Мурат онын јѳби јогынанг бир де неме этпес ле кайдаар да барбас учурлу деп мен ажындыра айдып салгам. Хаджи-Мурат бистинг конвойго айдадып јѳрзе, биске оног до артык, ненин учун дезе Шамил бис Хаджи-Муратты бектѳ тудуп јадыс деп јарлаар деп мен ого айттым, је бу тужында мен, Хаджи-Мурат Воздвиженскоеге качан да барбас деп, оног сѳс алдым, ненин учун дезе озо баштап Хаджи-Мурат беринген ле оны бойынын најызына бодоп турган менин уулым ол јердин јааны эмес, онын учун чугул болордонг айабас. Је Воздвиженское биске ѳштѳ кѳп јурттарга сѳрекей јуук, ого бѳдѳп

турган улусла колболыжарга дезе ончо јанынан Грозный эптү болуп јат.

Онын ок сурагы аайынча, оног бир де алтамга артпас јирме казакка үзеери мен ижемјилү, сүрекеј јакшы ла сүрекеј сагышту, татар тилин билер офицер, ротмистр Лорис-Меликовты ийдим, ол Хаджи-Муратты јакшы биллип јат, Хаджи-Мурат та ого бүдүп турган болгодый. Мында өткүрген он конокты Хаджи-Мурат, Шушинский уездтин начальнигиле, службаның керектери учун бери келген подполковник князь Тархановло, јангыс турада јатты, ол бойына турар кижии, мен ого бүдүп јадым. Хаджи-Мурат ого база бүдүп јат, татар тилле сүрекеј јакшы куучынданып турган учун, бис јангыс ла оны ажыра сырагај јаан ла јажытту керектерди шүўжип турдыс.

Мен Тархановло Хаджи-Мурат керегинде эрмектештим: эмезе мен эткен аайынча эдер, эмезе Хаджи-Муратты түрмеге сугала, кафу ээжилер аайынча каруулдаар,— ненин учун дезе оны јаман тутса, каруулдаарга да јенил эмес болор, — эмезе оны ороонног чек ырадып салар деп менин шүўлтемле ол бүткүл јөпсинди. Је калганчы эки шүўлте Шамиль ле Хаджи-Мураттың өштөжип турганынан улам биске туза једип турганын јок эдерден болгой, Шамильдин јангың јаратпай турган горестердин удур куучындарын чек токтодып салар эди. Хаджи-Мураттың айтканы чын деп князь Тарханов айтты, Шамиль Хаджи-Мураттың јаманын таштаачы да болгон болзо, качан да таштабас, оны өлтүрип салар деп, Хаджи-Мурат бойы јарт биллип јат деди. Хаджи-Муратла куучындажып турарда, Тархановты бир ле неме јалтандырып турган, онызы — ол бойының мүргүўлине сүрекеј бек бүдүп јат, Шамиль јангыс бу ла јанынан ого тийер аргалу болгонын ол јажырбай јат. Је оны эмди де эмес, ойто келген де кийининде өлтүрбес деп, ол Хаджи-Муратты качан да бүдүмчилеп болбос деп, мынан өрө мен айткам.

Күндүлү князь, мындагы керектердин мындый айалгазын слерге айдарга санангам».

XV.

Бу угузуны Тифлистен 24 декабрьда ийген. Јаңы јылдың күнинин алдындагы күнде, 52 јылда, он кире аты өлгөнчө мантадып, он кире унаачыларды кан чык-

канча согуп, фельдъегерь,¹ ол тужында военный министр болгон князь Чернышевко оны јетирди.

1 январяда 1852 жылда Чернышев Воронцовтың угузу бичигин өскө керектерле кожо император Николайга апарды.

Чернышев Воронцовты сүүбей турган — Воронцовты ончо улус күндүлү көрүп турган учун, оның көп јөөжөзи учун, Воронцов чын ла барин, Чернышев дезе кандый да болзо, тилин тудунбас кижги, анчадала император Воронцовты јакшы көрүп турган учун ол ого күйүнетен. Оның учун Чернышев кандый ла учуралды тузаланып, күчи јеткенче, Воронцовко јаманын јетирерге кичееп турган. Мының алдындагы јетирүде Чернышев, јаандардын керексизбизинен улам јаан эмес кавказский отрядты горестер арай ла ончозын кырып салбаганы керегинде куучындаарда, Николай Воронцовко чугулданган. Эмди дезе Воронцовтың Хаджи-Муратты бащ билинип колго алганын каанга чала катуландырып јетиргизерге турган. Воронцов качан да болзо, анчада ла орустарга каршу эдип, туземестерге килеп, оларды јымжак тудуп јат, Хаджи-Муратты Кавказта артыргызып, ол јастыра эткен деп каанга сагыш алындырарга сананды; Хаджи-Мурат, байла, бистин корууны көрүп аларга келген болор. Оның учун Хаджи-Муратты, качан оның билезин кырлардан аргадап алза, төс јерине ийзе торт болор, ол тужында оны тузаланып, оның ак-чек берингенин ченеп көрөргө арга болор деп турды.

Је Чернышевтың бу шүүлтези бүтпеди, ненин учун дезе, эртен тура 1 январяда Николай сыранай чуулчы болгон, оның учун кандый да јөпти, кемнен де болзо укпас, неге де болзо удура болор күүндү болгон, анчадала Чернышевтин јөбин ол укпас эди, оны ол жаңыс ла солыыр кижги јок учун тудуп турган, је декабристтердин процесси болордо, ол Чернышев Захарды² түбекке түжүрерге албаданып, оның јөөжөзин алып аларга кичееге-

¹ Фельдъегерь — јаан учурлу јажытту военный бичиктер јетиретен кижги.

² Чернышев Захар Григорьевич — граф (1796—1862)—кавалергардский офицер. Декабрист, 1825 жыл. восстаниеде турушпаган, је «угузу этпеген» учун оны каторгага ийген. Каторгада болгон кийининде оны Кавказский фронтко рядовой эдип ийген.

нин билип, каан оны кара сагышту кижиде деп бодоп турган. Онойдордо, Николай чуулчы болгонынын шылтузында, Хаджи-Мурат Кавказга артты, салымы да онын кубулбады, же Чернышев өскө өйдө каанга бу жетирүни жетирген болзо, онын жүрүми мынаң башка болор эди.

Качан бирме градус сооктын туманында Чернышевтин тачпак, жаан сагалду, килин бөрүктү унаачызы кичинек чанактын бажына отуруп алала, кышкы өргөндин кичү подъездине жортуп келерде, тогус час одус минут болгон, ол бойынын нажызына, князь Долгорукийдин унаачызына, бажыла кекиди, онызы десе баринди чанактан түжүрелсе, боожолорун бойынын отургужынын алдына салып алала, тогуп турган колдорун уужанып, өргөндин подъездининде узак турган.

Чернышев барбак буурул кумдус жакалу шинельдү ле форма аайынча үч толукту, пөтүктин жуңын кадап салган шляпа кийип алган. Айунын терезин ачып ийеле, ол калош жок тогуп калган буттарын чанактан чебер чыгарды (калош кийбейтениле ол мактанып туратан), швейцардын ачып берген эжигине ол оморкоп, шпораларыла шыгырадып, жайып салган кебисе базып, кире берди. Алдындагы кыпта удур жүгүрүп келген камерлакейге шинелин чечип береле, Чернышев күскүнин алдына келип, быжырайтып салган паригинин шляпазын чебер чечип ийди. Күскүдөн бойун көрүп, ол карыган колдорунун темикени аайынча шыкшыттарындагы ламандайындагы чачтарды жаап, крестин, аксельбанттарын ла вензельдерлү жаан эполеттерин түзедип алала, түргөн барып болбос карыган буттарыла араай базып, жадаай текпишти өрө кебисе базып чыкты.

Чернышев эжиктердин жанында парадный формалу ла ого бажырып турган камерлакейлерди көндүрө базып, приемныйга кирди. Жаңы тургускан флигель-адъютант жаңы мундирле, эполеттерле, аксельбанттарла жазанып алган, эм тура элегелек чырайлу, кара азу сагалду, чачын, Николай Павлович чилеп, көзине түжүрө тарап алган дежурный оны күндүлү уткуды. Военный министрдин нөкөри, князь Василий Долгорукий база анайда ок, Николай кийген чилеп, бакенбардту ла сагалду, чырайы кунукчыл бүдүмдү болуп, Чернышевко удур туруп келеле, оныла эзендешти.

— Император бойында ба? — деп, Чернышев флигель-адъютантка баштанып, кабинеттин эжиги жаар көстөриле көргүзүп айтты.

— Олордын величествозы бу жагы ла келген — деп, флигель-адъютант, бойынын үнин күүнзеп угуп, айдып ийеле, онын бажына толтыра суулу стаканды да тургускан болзо, суузы төгүлбегедий эдип жымжак базып, табыш жок ачылып турган эжикке жууктап келеле, турган жерине күндүлү болуп турганын бастыра бүдүмиле көргүзүп, эжикте көрүнбей калды.

Бу өйдө Долгорукий бойынын портфелин ачып, ондо жаткан чаазындарды шиндеп көрүп турды.

Чернышев десе кабактарын жууруп, императорго айдатан жетируни эске алынып, буттарын темиктирип, ары-бери базып турды. Эжик катап ачыларда, Чернышев кабинеттин эжигинин жанында болгон, оного байагызынан артык сүүнип ле күндүлү болуп турган флигель-адъютант чыгала, министрди ле онын нөкөрүн каанга кычырып имдеди.

Кышкы өргөнү өрттин кийининде катап жагырта жазап салган болгон, Николай эмдиге жетире үстүндеги этажында жаткан. Министрлердин ле бийик начальствонун жетирулерин угатан кабинетти төрт жаан көзүктү, сүрекей бийик кып болгон. I Александр императордын жаан портредин төрдөгү стенедө илип салган турган. Көзүктөрдүн ортозында эки бюро турды. Стенелердин жанында бир канча отургуштар турды, кыптын тал ортозында — бичи-нер жаан стол, столдын төр жанында Николайдын креслозы турды, эжик жанында десе келген улуска тургускан отургуштар турды.

Эполеттери жок, жарым погондорлу кара сюртук кийип алган Николай столдын жанында отурды, ичин жаба тартып алган жаан эди-сөөгиле отургушка жөлөнө отуруп алала, бойынын өлү көстөриле кирген кижини жаар көрүп, кыймыктанбай отурды. Айан бажын бектел турган париктин алдынан көрүнүп турган жалбак мандайлу узун ак чырайы бүгүн анчалала кыймык жок, соок болды. Качан да онын боромтык көстөри бу күн алдындагызынан боромтык болды, кайра толгоп салган эек сагалынын алдында жууруп алган эриндери ле жарандыра жазап салган жаан сагалы, бийик жаказына тийип турган семис жаактары ла ээги онын бүдүжин там ла чуулчы, керек десе кал-

жу эдип көргүзүп турды. Ондый бүдүжи арып-чылаганынан улам болгон. Арыганынын шылтагы неде десе, кече эгирде ол маскарадта болгон. Ол алдындагызы чылап ок, бажында кушту бойынын кавалергардский касказын кийип алала, оны айландыра жуулыжып, онын жаан ла бийиркеген кеберинен жалганчылу ойто ырап турган көп улустын ортозында басып жүрөрдө, алдында болгон маскарадта ого туштаган маска база ла катап туштады, ол тушта бу маска бойынын ак кийимиле, жараш бүдүмдү сыныла, койу жымжак үниле онын карыган жүрегин ойгозып ийеле, эмди келер маскарадта туштажарыс деп айдала, жажына берген болгон. Же кечеги маскарадта ол ого жууктап келерде, Николай колынан божотпогон. Онотийин мындый керекке белетелген ложазына ол оны апарды, ондо ол үй кижиле экүден экү ойди өткүрер керек болгон. Ложанын эжигине жетире унчукпай келеле, Николай, көстөриле капельдинерди бедиреп, айландыра аыктады, же онызы жок болды. Онойдордо, Николай ачынып, кабактарын жуурып, ложанын эжигин бойы ачып ийеле, үй кижизин бойынан озо кийдирип ийди.

— Мында кем де бар—деп маска, тым тура береле, айтты. Ложада чындап та кижиле бар болгон эмтир. Килин диванда уланский офицер ле жинит, жараш чырайлу, сары быжыраш чачту үй кижиле масказын чечип алган, бойы-бойлорына жуук отурдылар. Түп-түс сынду, чугулчы чырайлу Николайды көрүп ийеле, ак чырайлу үй кижиле масказын түргөн кийип алды, уланский офицер десе, коркыганынан улам диваннан да турбай, эрмек тө айдып болбой, Николай жаар кийимы жок көстөриле көрүп турды.

Улус оны көргөндө сүрекей коркыйтанын көрөргө Николай темилип те калган болзо, мындый жалтанчыны көрөргө ого жарап туратан, кезикте бу сүрекей коркыган улусты жалакай айткан сөслө кайкадарга ол сүйүп туратан. Эмди ол онойдо ок этти.

— Же, карындаш, сен менен жинит — деп, ол коркыганынан улам эди соой берген офицерге айтты, — меге жеринди берип ий.

Офицер тура жүгүрүп, кугарып ла кызарып, ложадан масканы ээчий эгчейип чыкты, Николай үй кижизиле жагыскаан артты.

Маска десе жирме жашту жараш, килинчеги жок кыс болгон эмтир, шведка-гувернантканын кызы. Ол бала

тужынан ала портреттерден көрүп, оны сүүген, ого бажырган, кандый да болзо ого туштаарга амадап жүрген деп, ол кыс Николайга куучындады. Же ол эмди сагыжына јединди, онын айтканы аайынча, ого база бир де неме керек јок. Бу кысты Николай үй улустарла туштажатаран јерине апарала, ондо оныла кожо бир частан ажыра болды.

Качан ол бу түнде бойынын кыбына келеле, кату төжөгине јадып, плащ тоныла јамынып алала (ол кату төжөгине максынып, плащ тонын дезе Наполеоннын шляпазындый ады-чуузы чыккан плащ деп бодол айдып та туратан болгон), уйуктап болбой узак јатты. Ол эмезе бу кыстын коркыганду да, сүүнчилү де чырайын эмезе бойынын јаантайын жүрүп турган Нелидованын күчтү, эттүканду ийиндерин эске алынып, эки үй кижини түндештирип турды. Эмегендү кижинин јой жүрүми коомой неме деп онын сагыжына да кирбей турган, кем-кем оны ондый кылык учун бурулаган болзо, ол сүрекей кайкаар эди. Же јаман неме этпегем деп ол бүдүмчиленип те турган болзо, ичинде кандый да эп-јок саңаа артып турды, онойдордо ол сагышты јоголторго, оны качан да болзо токунадып туратан сагышты сананды: мен кандый улу кизи.

Орой до јадып уйуктаган болзо, ол күнүнгизи чылап ок сегис часка барадарда турды, кийимин кийип, бойынын семис, јаан эди-сөөгин тошло јыжып алала, кудайга бажырып, кичинектен ала јаантайын айдатан молитваларды: «Богородицаны», «Бүдүп јадым», «Ада кудайыбыс» деп, айткан сөстөрине бир де учур бербей, кычырды, — онын кийининде кичү подъездтен набережныйга шинельдү ле фуражкалу чыкты.

Набережныйдын ортозында ого, бойындык ок, јан сынду, мундир ле шляпа кийип алган үренчик туштады, ол правоведениенин училищезинин үренчиги болгон. Ол јайым сагыш учун сүүбей турган училищезинин мундирин көрүп ийеле, Николай Павлович кабактарын јуурды, је бийик сынду уул кичеенип чип-чике туруп, чанчагын алды јаар билдирүлү чөйип, оны уткуп турарда, онын чуулы кайыла берди.

— Обөкөн кем? — деп, ол сурады.

— Полосатов! Слердин императорский величество.

— Јакшы!

Уренчик колын шляпазында тутканча ла турды. Николай токтоп турды.

— Военный службага барар кўйнинг бар ба?

— Сырагай жок, слердин императорский величество.

— Тенек! — дейле, Николай тескери баштанып кӧндүре басты, сагыжына кирген ле сӧстӧрди тын айдып баратты. «Копервейин, копервейин—деп, ол кечеги кыстын адын катап-катап айтты. — Сүрекей жаман, сүрекей жаман». Нени айдып турганы керегинде ол бир де сананбай, же айткан сӧстӧрин угуп, ол сагыжын базырып турган. «Ээ, мен жокко Россия не болгой эди — деп, ол база ла сагыжы жаманданып турганын билип, бойына айтты. — Ээ, мен жокко жагыс ла Россия эмес, Европа да не болгой эди». Бу тужында эмегенинин карындажы, прусский король¹ ло онын кўч жоги ла кыска сагыжы онын сагыжына кирерде, ол бажын жайкады.

Ойто кирнестеге келип жадала, ол Салтыковский подъездек² жууктап келеткен Елена Павловнанын кызыл лакейлү каретазын көрүп ийди. Онын сагыжында Елена Павловна жагыс ла наукалар, поэзия керегинде шүүнип турган эмес, же улусты да башкарары керегинде, олар бойлоры ол, Николай оларды башкарганынан артык башкарынар аргалу деп шүүп турган кей улустыг бирүзи болгон. Бу улусты канча да кирези ол былча базып турза, олар тыштына чыгып ла келип турарын ол билген. Бу жуукта өлгөн карындажын, Михаил Павловичти, эске алынды. Онын сагыжы уурлап, кунукчыл боло берди. Кабактары кунукчыл жуурып, ол сагыжына кирген сӧстӧрди база ла катап айтты. Өргөгө кирерде ле шымыранбай токтоды. Бойынын кыбына киреле, күскүнинг алдына туруп, жаак сагалын, шыкшыттарындагы чачтарын ла төбӧзиндеги чачын сыймап ийеле, ол азу сагалын өрө толгоп алала, жетирулер угатан кабинетине барды.

Озо баштап ол Чернышевтыг жетирузин укты. Николайдын чырайынан, анчадала көстӧрин көрүп, Чернышев каан бүгүн анчадала чуулчы болгон эмтир деп, качан ок

¹ Мында IV Фридрих-вильгельмди айдып жат.

² Салтыковский подъезд—Кышкы өргөнниг подъездтерининг бирүзи.

билип ийди, онын кечеги жүрген жүрүмин билип, недег улам ондый болуп турганын ол билип турды, соок жакшы-лажала, Чернышевы отур деп айдып, Николай бойынын өлү көстөриле оноор чике көрүп отурды.

Чернышевын жетирузинде баштапкы керек интендантский чиновниктер уурданып турганы керегинде болды, онын кийининде прусский границадагы черүлерди көчүрери керегинде, онын кийининде баштапкы списокко кирбеген бир канча улусты жаңы жылда кайралдаары керегинде, онын кийининде Хаджи-Мурат орустарга бойынын күүниле киргени керегинде Воронцовтын угузузы болгон, учы-учунда десе медицинский академиянын студенти профессорды өлтүрерге ченешкени керегинде болды.

Николай эриндерин жуура тудуп, орто сабарында алтын жүстүктү ак колыла чаазыннын листтерин сыймап, Чернышевын мандайынаг көзин албай, ууры керегинде жетируни угуп отурды.

Ончолоры уурданып жат деп, Николай билип турган. Эмди интендантский чиновниктерди каруузына тургузар керек болгону ол билип, оларды ончозын солдатка ийер деп сананды, же олардын ордына турар улуска онойдо ок кылынарга бу керек бир де аршамык этпес болгону ол база да билип турган. Чиновниктер качан да болзо уурданар, ол десе оларды каруузына тургузар учурлу, же бу иш онын күүнине тийип те калган болзо, ол бу ишти ак-чек бүдүрип турат.

— Байла бистин Россияда ак-чек кижиси сок-жагыс — деп, ол айтты.

Россияда сок жагыс ак-чек кижиси Николай бойы болуп турганын Чернышев билип ийеле, жарадып күлүмзиренди.

— Байла, ондый, слердин величество—деп, ол айтты.

— Артызып сал, мен резолюция саларым — деп, Николай, чаазынды алып, столдын сол жагына салала, айтты.

Онын кийининде Чернышев сыйлар керегинде, черүлерди көчүрер керегинде куучындады. Николай списокты кычырып көрөлө, бир канча улустын өбөкөлөрүн чыгара кырып ийди, онын кийининде эки дивизияны прусский граница жаар көчүрер керегинде кыскарта, чокум жакыды.

48 жылдын кийининде берген конституция учун Нико-

лай прусский корольдыг жаманын сырагай таштап болбой турган, онын учун журчызына нажылык күүнин письмолордо до, сөслө дө айдып, кандый-кандый учуралга прусский границада черү тударга керек деп бодоп турган. Пруссияда жон кер-мар түймөп чыкса (кандый ла жерде түймеен чыгарга белен болгонын Николай корүп турган), журчызынын шибезин корыырга тургузарга черүүлөр керек болор, Австрияны венгрлардан корулап черүни ол ийген болгон. Прусский корольго берип турган жөптөринин учурын да бийиктедерге болуп ол черүүлөрдү границада тударга керек болгон.

«Чын, мен эмес болгон болзом, Россияла эмди не болор эди» — деп, ол база ла сананды.

Же база не бар? — деп, ол айтты.

— Кавказтан фельдъегерь келген — деп, Чернышев айдала, Хаджи-Мурат келгени керегинде Воронцов нени бичип турганын куучындады.

— Ондый ба — деп, Николай айтты. — Башталгазы жакшы.

— Байла, слердин величество тургускан план тузазын жетирип баштады — деп, Чернышев айтты.

Онын стратегический билгирин мактаганын угарга Николайга анчадала жарап турган, ненин учун десе ол бойынын стратегический билгириле максынып турган, же бойында десе ондый билгири бир де жок деп, ол ичинде сананып турган. Эмди десе ол оны мактаганын угарга күүнзеп турган.

— Сен канайда шүүп турун?

— Боородон бейин слердин величествонын планы аайынча эткен болзо — агашты кезип, белетеген немелерди жоголтып, араай да болзо, жүргеери ичкери барган болзо, Кавказты боородон бактырып алар эди деп бодоп турум. Хаджи-Мурат онын учун келген деп бодоп турум. Олор эмди тудунар аргалары жок болгонын ол билген.

— Чын — деп, Николай айтты.

Агашты кезип, аш-курсакты жоголтып, араай ичкери-леп өштүнин жерине кирер план Ермоловтын¹ ла Виль-

¹ Ермолов Алексей Петрович (1772—1861) — 1817 жылдан ала Грузиянын главнокомандующий ле кавказский черүлердин начальниги.

яминовтын² болгон. Николайдын планы сырагай өскө болгон: онын планы аайынча болзо, Шамильдин турган жерине кенетийин чурап барала, ол шокчылдардын уйазын коскорып салар, ол план аайынча 1845 жылда Дагестанский экспедицияга чурап барала, көп улусты жылыткан,—ондый да болзо, араай ичкерилеп, агашты жүргери кезип барып, аш-курсакты жоголтотон планды Николай база бойынын деп алынып турган. Же араай ичкерлейтен, агашты кезетен ле аш-курсакты жоголтотон план онын планы деп бүдөргө керек болзо, 45 жылда сырагай удур военный керектерди чын ла ол өткүргөн деп жажырага керек болуп жат. Же бу эки план сырагай бойыбойынан башка да болзо, ол оны жажырбай, 45 жылдагы экспедициянын планыла да, араай ичкерилеп те барар планла ол оморкоп турды. Оны айландыра улус жаантайын жескимчилу ачык-жарык жылбыгдап, жакшы көрүнерге тургандарын көрүп турганынан улам ол бойынын противоречиелерин көрбөй барган, бойынын эткен керектерин ле сөстөрүн чын керектерле, логикала, керек десе тегин ле керсү шүүлтеле колбоштырбай турган, же ондый да болзо онын ончо жакылталары, кандый да шүүлтези жок, жастыра ла бойы-бойлоры ортодо жарашпай да турган болзо, жангыс ла ол берип турган учун шүүлтелу, чике ле бойлоры ортодо жаражып турган болотонун ол билип турган.

Кавказ керегинде жетирунун кийининде Чернышев куучындаган медико-хирургический академиянын студентти керегинде кааннын шүүлтези шак ондый болгон.

Керек мындый болгон, жиит уул экзаменди эки катап табыштырып болбой салала, үчүнчи катап табыштырып турган, экзаменатор оны базала божотпой турарда, ачынчаак оору студент, онын жастыра эдип турганын көрүп ачынып, билинбей калала, столдо жаткан томырак бычакты ала койоло, профессорго чурап барып, оны жаан эмес шыркалап ийген.

— Обөкөзи не? — деп, Николай сурады.

— Бжезовский.

² Вильяминов Алексей Александрович (1785—1838)—Кавказский черүнинг генералы, Ермоловло кожо жууга жүргөн.

— Поляк па?

— Польский укту, католик — деп, Чернышев карузын берди.

Николай кабактарын жуурды.

Поляктарга ол жаманын көп жетирген. Ол жаманын актаарга ол ончо поляктар жаман улус деп бүдүмчиленерге кичееп туратан. Ол анайдала оморды жаман улус деп бодоп, оморго жаманын жетирип, көрөр күүни жок болгон.

— Эмеш сакып ал — деп, ол бажын төмөн эдип, көстөрүн жумуп, айтты.

Качан ол кандый-кандый жаан учурлу сурактын аайына чыгарга турза, ого бир ле кезек өйгө терен шүүнерге керек, онын кийининде көксиндеги үн нени эдетенин айдып бергендий, сагыш алынып, сурактын аайы бойы ла табылып келетен деп, Николай айдып туратанына улам Чернышев онын кылыгын билетен. Көрөр күүни жок поляктарга жаманын жетирип, эмди бу студентти маказы канганча кыйнаарга онын ичиндеги үни мындый шүүлте чыгарды. Угузуны алала, ол онын кыйузына жаан букваларла бичиди: мындый керектин учун бууп өлтүрер керек. Же, кудайга баш, бисте бууп өлтүрер жан жок. Мен ондый буру бергендий кижини эмезим. Чыбык тудунган бир мунг кижининг ортозынча 12 катап ары-бери, өткүрер. Николай — деп бичийле, колын сан-башка салып ийди.

Же он эки мунг чыбыкка сокконы чын ла кыйынду өлүмнөң болгой, өйинен өткүрө казыр кыйын болгонын Николай билген, ненин учун дезе сыраңай күчтү де кижиге беш ле мунг чыбык тийзе, ол өлүп жат. Же сүрекей казыр болорго ол жылбиркеп турган бисте кижини бууп өлтүрер жан жок болгонын сананарга ого база жакшы болгон.

Студент керегинде ондый резолюцияны бичийле, ол Чернышев жаар оны жылдырып салды.

— Бу — деп, ол айтты. — Кычыр.

Чернышев кычырып көрөлө, улу шүүлтени кайкаганын темдектеп, бажын төмөн этти.

— Студенттерди ончозын бу керекти көргүзөргө чыгарзын, канайда кыйнаганын омор ончолоры көргүлезин — деп, Николай кожуп айтты.

«Оморго туза болор. Мен бу революционный сагышты

тазылыла кожо үзе тартып, жок эдерим» — деп, ол сананды.

— Угуп турум — деп, Чернышев айдала, бир эмеш унчукпай отурган кийининде, төбөзіндеги чачын түзедип алала, кавказский керекке ойто бурулды.

— Онойдордо, Михаил Семеновичке каруузын канайда бичириге жакырыгар?

— Менин шүүлтем аайынча Чеченияда журттарды коскорор, аш-курсактарын жок эдер, жаантайын чурап барып олорго амыр бербей турар — деп, Николай айтты.

— Хаджи-Мурат керегинде нени жакырыгар? — деп, Чернышев сурады.

— Оны Кавказта тузаланар деп, Воронцов бичип жатине.

— Жастыра болбос по? — деп, Чернышев Николай жар удура көрбөскө кичееп айтты. — Михаил Семенович ого өткүрө бүдүп жат деп коркып турум.

— Сен кандый деп бододын? — деп, Николай, Воронцовтын жакылтазын Чернышев коомой жанына көргүзөргө кичееп турганын темдектеп, катап кезем сурады.

— Оны Россияга ийе берзе, артык болор эди деп мен санангам.

— Сен сананган — деп, Николай өчөп айтты. — Мен десе сананбай жадым, Воронцовло жөпсинип турум. Ого онойдо ло бичи.

— Угуп турум — деп айдала, Чернышев барарга туруп, бажырды.

Долгорукий де база бажырды, байадан өткөн куучынын ойинде ол черүлерди көчүрер керегинде Николайдын сурактарына каруузын бир канча сөстөрлө берип куучынданган болгон.

Чернышевтын кийининде жакшылажып аларга келген Күнбадыш крайдын генерал-губернаторы Бибииков кирди. Православиеге¹ кирбеске түймежип турган крестьяндарга удурлажа Бибииков өткүргөн керектерди жөптөп, ол удурлажып тургандарды ончозын военный

¹ Күнбадыш ла Түштүк-Күнбадыш крайларда башкаруу крестьяндарды-униаторды (церквенин болуп, катализмди ле православие ни бириктирип турган) албанла православиеге көчүрип турарда, олардын түймеендери керегинде айдылат.

жаргыла жаргылазын деп жакыды. Онызы десе строй өткүрө согуп айдаарга жаргылаары болгон. Онон база, канча-канча мунг государственный крестьяндарды удельныйга¹ көчүргени керегинде сведениелерди газетке салган учун редакторды солдатка ийзин деп жакыды.

— Онойдо эдерге жараар деп мен бодоп турум — деп, ол айтты. — Онойдордо, кандый да куучын жок болор учурлу.

Униат керегинде казыр жакылтаны ла государственной эмезе ол өйдө сок жагыс жайым улусты удельныйга, өскөртө айтса кааннын төрөөндөрине крепостной болорына көчүрүп турганы жастыра кылык болгонын Биби-ков билип турган. Же жөпсинбеске жарабас болгон. Николайдын жакылтазыла жөпсинбеске — ол төртөн жылдын туркунына жединип алала, тuzаланып турган сүрекей жакшы жерин жылытары болгон. Онын учун ол, казыр, кара сагышту кааннын бийик калжу күүнин бүдүрерге белен ле уккур болгонын көргүзүп, бойынын буурайып барааткан кара бажын кекип, төмөн көрди.

Биби-ковты божодып ийеле, Николай керектерим жакшы өткүрдим деп сананып керилди, час жаар көрөлө, улуска чыгарда кийетен кийимин кийерге барды. Эполеттерлү, ордендү ле ленталу мундирин кийип алала, ол приемный залга чыкты, ондо мундир кийип алган жүстөнг ажыра эр улус ла жараш платье-лерлү үй улус ончолоры бойларынын агылу жерлеринде туруп, кааннын чыгарын жалтанчылу сакыгылап турган.

Өлү көстөриле көрүп, төжин бийик тудуп, ичин жаба тартып та алза, курдын алдынан ла үстүнен бөлүнип чыгып калган, ол чыгып келеле, оны сакып турган улус ончолоры оноор жылбилү көргүлөп турганын сезип, ол там бийиркеп турды. Көзине таныш кижинин жүзи көрүнгөндө, ол кем болгонын эске алынып, токтоп, кезикте орустап, кезикте француз тилле бир канча сөстөр айддып, оларды соок, өлү көстөриле өткүрө көрүп, ого айткан сөстөрдү угуп турды.

Күндүлү эзенди угала, Николай церквеге барды. — Кудай оны бойынын кулдары ажыра тегин ле улустый,

¹ Государственный крестьяндар — государствонын жеринде журтап жаткан крестьяндар. Удельныйлар — каан өбкөзүниң крепостнойлары.

уткуп ла мактап турган, ол, жаң аайынча бу күндүүни ле мактаганын, онын күүнине тийип те калган болзо, бойына алынып турды. Бу ончозы ондый болор учурлу, ненин учун дезе бастыра телекейдиг жыргалду күни ле онон ырызы камаанду, онон улам ол арып-чылап та турган болзо, је телекейге бойынын болужын кысканбай јетирип турган. Качан бажын жылмайта тарап салган јакшынак дьякон обеднянын кийининде «көп жылга» деп јарлап айдала, кожончылар бу сөстөрдн сүрекей өткүн үндериле кожондой берерде, Николай кайа көрди, онон көзнөктин јанында турган көбү кийимдерлү Нелидованы көрүп ийеле, кечеги кыстан ол артык деп түндештирди.

Обеднянын кийининде ол абакайы јаар барды, абакайыла, балдарыла каткырыжып, ол бир канча минутты билезиле кожо өткүрди. Онын кийининде ол Эрмитаж¹ ажыра барала, өргөнин министрине Волоконскийге кирди, ондо кечеги кыстыг энезине бойынын ағылу акчазынан жылдыг сайын пенсия төлөп турзын деп јакыды. Онон чыгала, ол тегинеле, тыштанып, јортып јүрөргө барды.

Бу күн обед Помпейский залда² болгон, кааннын кичү уулдарынан, Николайдан ла Михаилден, өскө мында кычырган улус бар болгон: барон Ливен, граф Ржевский, Долгорукий, Пруссиядан келген элчи ле прусский корольдын флигель-адъютанты.

Император ло императрицанын чыгып келерин сакып, прусский элчинин ле барон Ливеннин ортодо Польшадан келген чочудулу калганчы табыштар аайынча јилбүлү куучын башталды.

— Польша ла Кавказ — Россиянын эки јаан оорып-кай јери — деп, Ливен айтты. — Бу эки орооннын кажызында ла асла дезе 100 000 кичи болор учурлу.

Элчи кичи керек ондый болуп турганына кайкап турган кичи болуп турды.

— Слер Польшага деп айттыгар ба?—деп, ол айтты.

¹ Эр м и т а ж — Кышкы өргөгө бириктире тудуп салган тура, искусствонин предметтерин корулап салатан јер.

² П о м п е й с к и й з а л — Кышкы өргөгө јебревримский стиль аайынча эдип салган зал.

— Эйе, биске уур аршамык јетирерге кичееп, Меттер-
нихтинг эткен кереги ол болгон.

Куучыннын бу ла тужында каанныг тыркыраак
башту ла өлү күлүмзиреништү абакайы кирди, оны
ээчий Николай кирип келди.

Ажанып отурганча Николай Хаджи-Мурат орустар-
га көчүп келген керегинде ле агашты кезип ле шибее-
лер төзөп туруп, горецтерди кыстаар деп, ол јакылта
бергининен улам эмди Кавказтагы јуу удабас учурлу
деп куучындады.

Элчи кижиге флигель-адъютант јаар кылчас эдип көр-
ди, адъютантла ол, байа, эртен тура Николай бойын улу
кижиге бодоп туратан једикпези керегинде куучындаш-
кан, эмди дезе онын бу планын, Николайдын улу бил-
гинин база катап керелеп турган планы, ол сүрекей
мактап турды.

Обедтинг кийининде Николай балетке барды, ондо
эдине јаба кийип алган түүген кийимдү јүстөр тоолу үй
улус баскылап турды. Бир үй кижиге ого анчадала тын
јараарда, Николай, балетмейстерди кычырала, ого күн-
дүзин јетирди, онын кийининде ого баалу таштан кеер-
кедип эткен көстү јүстүк сыйлап берзин деп јакарды.

Экинчи күнде Чернышев солун табыштарын јетирип
келерде, эмди, качан Хаджи-Мурат орустарга бойы ке-
лерде, Чеченьди там тыгыда токунатпай, оны кордон-
ный линияла кыстаар керек деп, Воронцовко берген ја-
кылтазын база такып айтты.

Чернышев Воронцовко ол ло аайынча бичиди, оной-
дордо экинчи фельдъегерь аттарды өлгөнчө мантадып
ла унаачылардын јүстөрүн оодо согуп, Тифлис јаар бар-
ды.

XVI.

Николай Павловичтинг бу бичиген јакылтазын бү-
дүрип, тургуза ла январьда 1852 јылда Чеченьге табару
эткендер.

Табаруга баратан отряд пехотанын төрт батальоны-
нан, эки јүс казактардан ла сегис јаан мылтыктан тур-
ган. Колонна јолло бараткан. Колоннанын эки јанынча
үзүк јокко ээчий-деечий кобыларла бирде төмөн тү-

жүп, бирде өрө чыгып, бийик сопокторлу, тере тондорлу ла папахаларлу, ийининдеринде мылтыкту, курларында патронду егерьер¹ бараткан. Жаантайындагы аайынча бштүнинг жериле отряд табыш жоктон өдөргө кичееп баратты. Жаңыс ла каа-жаада ойдык жерлерди ажыра калыганда жуу-жепсел серпилип, шыгырт эткени угулат, эмезе араай барар деген жакылтаны ондобой турган артиллерийский аттыг бышкырыжы, эмезе киштеп ийгени, эмезе начальниктер улустыг тонг өткүре чөйиле берген, эмезе колоннага тыг жуук, эмезе тыг ырап барган деп чугулданып тунгак үниле кыйгырып турганы угулып турды. Оног цепь ле колоннаныг ортозында турган жаан эмес тегенек агаштыг кийининег ичи ле учазы ак, арказы боро теке ле ондый ок жулма, жаан эмес мүүстерин арказы жаар кайра салып алган чыгып келерде ле, тым бараткан отрядтан табыш чыкты. Чочыган жараш андар чеп-чек калыгылап, колоннаныг үсти жаар келди. Онойдордо, бир канча солдаттар кыйгырыжып ла каткырыжып, оморды ээчий сүрүжип, мылтыктыг жыдазыла кадап ийерге тургандар, же текелер кайра бурулып, цепти көндүрө мантап, бир канча таг атту улустарга ла ротный ийттерге сүрдүрүп, кырлар жаар, куш кеберлү, уча бердилер.

Кыш турганча болгон, же күннинг көкси бийиктей берген, эртен тура чыккан отряд он бөресте кирези жерди өдө берерде, күн тал түшке једип, жакшы жылыдып турарда, улуска изү боло берди, күн сүрекей жаркындалып турганынан улам болот жыдаларга ла жаан мылтыктыг јес бөлүктерине удурла көрөргө кижининг көзи кылбыгып, сыстап турган.

Отрядтыг кийини јанында бу јангы ла кечип өткөн гүрген, ару суу болды, алды јанында — терег эмес жуукаларлу сүрүп салган кырлар ла јалаңдар, оног ары — агаштарла бүркелип калган кара туулар, кара туулардын ары јанында дезе — каскак таштар көрүнип јат, оног эмеш бийиктей мөңкү тошторы, алмаз чылап, мызылдажып, кеен сүрлү сүмер тайгалар кееркежип турдылар.

Бу жуукта гвардиядаг келген бийик сынду, жараш

¹ Егерь — мында: стрелковый полктыг солдаттары.

чырайлу Бутлер деп офицер ийинин ажыра үлдүзүн салынып алган, кара сүрүк тонду ла папаха кийип алган бежинчи ротанын алдында жортуп баратты. Жадын-жүрүмнүн сүүнчизин бойында сезип, оныла кожо өлүмнүн коркыдузын ла ого удурлажарга күүнзеп, сүрекей жаан керекке жангыс күүндү албаданып турганын сезип бараткан. Бутлер бу жыл жууга экинчи катап бараткан, онойдордо, эмди ле оны мылтыктап аткылаар, же ол дезде учуп келеткен октоң бажын жажырдан болгой эмезе октын сыгырганын керекке албай барарына болгой, керек дезде бажын там бийик көдүрүп алала, көстөри ле күлүмзиренип, нөкөрлөрүн ле солдаттарды айландыра айкап көрүп ле сырагай өскө немелер керегинде олорто куучындажар деп сананарга ого сүүнчилү болгон.

Отряд жакшы жолдон кукуруза отургускан кыранын ортозыла бараткан жолго буруп, агаштарга жууктап баратты, бу тужында бир ок коркушту сыгырып учуп келеле, — кайдаг келгени көрүнбеген, — жолдын жанында, кукурузанын кыразында жерди каза согуп түшти.

— Башталып жат — деп, Бутлер оныла коштой бараткан нөкөрине омок күлүмзиренип, айтты.

Чындап та, окты ээчий агаш аразына тап атту темдектерлү чечендер көрүнип келдилер. Чук улустын ортозында жаан жажыл темдек болды, ротанын көзи, курч карыган фельдфебель ол Шамиль бойы болор деп, көзи жетпес Бутлерге айтты. Ол улус кырды төмөн түжүп, он жанында сырагай жуук кобыда көрүнип келеле, төмөн түштилер. Жылу кара сүрүк тонду ла ак төбөлү папаха кийип алган кичинек генерал бойынын жорго адыла Бутлердин ротазына жортуп келеле, түжүп келеткен атту улустарга удур он жаны жаар барзын деп ого жакылта берди. Бутлер бойынын ротазын жакыган жер жар баштап түргөн апарды, же онын кийининде кобыга түшкелекте мылтыктын ээчий-деечий эки атканы угулды. Ол кайа көрди: эки орудиенин үстинде эки бөлүк боро ыш көдүрилип, кобыны сындай чөйлип баратты. Артиллериядан адар деп сананбаган партия, байла, кайра бурулды. Бутлердин ротазы горецтерди ээчий аткылай берерде, бастыра кобы тарынын ыжыла бүркеле берди. Жангыс ла кобыдан бийикте горецтер мендеп тескерилеп

барадала, оморды сүрүжип бараткан казактарды адып турганы көрүнүп турды. Отряд горецтерди истеп омон ары барды, онын кийининде экинчи жууканын келтегинде аул көрүнүп келди.

Бутлер бойынын ротазыла кожо, казактарды ээчий жүгүрүп, аулга кирди. Ашты, өлөңди ле сакляларды өртөзин деп, солдаттарга жакылта бергилеген болгон. Бастыра аулда ачу ыш жайылып турган, ол ышта солдаттар ары-бери жүгүришип тургандар, омор колго ло кирген немени саклялардан чыгарып, анчадала, горецтер апарып болбогон такааларды туткылап ла адып турдылар. Офицерлер ыштан эмеш ырада отурып, аракы ичкилеп ле ажанып алдылар. Фельдфебель бир канча сушту мөтти жарчаага салып алала, экелди. Чечендердин табыжы угулбай турды. Тал түштен эмеш орой кайра барзын деп жакылта болды. Роталар аулдан чыгала, стройго тургылады, Бутлерге арьергарда турарга келишти. Роталар кыймыктанып ла барарда, чечендер чыгып келеле, отрядты ээчий аткылап турдылар.

Качан отряд ачык жерге чыгып келерде, горецтер сүрүшпей артып калдылар. Бутлердин отрядында шыркалаткан кижиде жок болды, онойдордо ол сыраңай омок ло сүүмчилү күүндү келеткен.

Качан отряд эртен тура кечкен сууны ойго кечип келеле, кукурузанын кыраларыла, жалаңдарла чөйилип келерде, ротанын кожончылары озо чыгып, кожондор жыңырай берди. Салкын жок болгон, кей ару жарык болгонынан улам, жүс беристеде турган мөңкү кырлар сыраңай жуук болуп көрүнүп тургандар, кожончылар унчукпай барганда, бир аай басып бараткан буттардын тибирти ле жуу жепселдердин шыңыраганы кожоннын башталганын ла токтогонын темдекеп тургандый угулып турган. Бутлердин бежинчи ротазында кожондоп турган кожонды бир юнкер полктын магына үлгерлеген, оны бийеге жараар үнле «То ли дело, то ли дело, егеря, егеря!» деп припевту кожондойтон болгон.

Бутлер бойынын жуук начальнигиле, майор Петровло, коштой таң атту бараты, оныла ол кожо жаткан. Гвардиядан чыгала, Кавказка келгенине Бутлер сүрекей тыг сүүнип турган. Гвардиядан чыккан шылтагынын көп са-

базы мындый болгон: Петербуртта ол бастыра ла немелерин көзөргө ойнотырып ийген, онойдордо ондо не де артпаган. Гвардияда артса, ол көзөр ойнобоско бойын тудунып болбос болор деп коркып турган, же ойнотырага дезе бир де неме артпаган. Эмди ондый жүрүм божогон. Эмди өскө жүрүм, жакшы, сүүнчилү жүрүм келди. Бойынын жоксыраганын да, төлөбөгөн төлүлерин де ол ундуп салган. Кавказ, жуу, солдаттар, офицерлер, эзирик ле жакшы күүндү жалтанбас майор Петров — ончозы ого сүрекей жакшы болуп көрүнөт, онойдордо ол Петербуртта эмес, танкынын ыжы толуп калган туранын ичинде ол көзөр жайаачыны көрөр күүни жок ло бажы сыстап турганын сезип, көзөр ойноп отурган эмес, мында, бу жакшынак жерде, омок кавказецтердин ортозында жүрүм деп ол кезикте бойы-бойына бүтпей туратан.

«То ли дело, то ли дело, егеря, егеря!» — деп, онын кожончылары кожондоп турдылар. Бу музыкала онын ады сүүнчилү жорыкла базыл бараткан. Ротанын Трезорка деп селбер боро ийди, начальник чилеп, куйругын өрө корчойтып алала, Бутлердин ротазынын алдында мантап баратты. Сагыжы омок, токуналу ла сүүнчилү болды. Ол бойынын өлүминен жалтанбай, онон улам кайрал алар, мындагы нөкөрлөри де, бойынын орус нажылары да оны күүнзеп жүрер деп, жууны ол жагыс ла онойдо көрүп турган. Жуунын экинчи жаны дезе: өлүм, солдаттар, офицерлер ле горецтердин шыркалатканы, онойдо айдары эп-жок то болзо, же онын сагыжына бир де кирбей турган. Ол керек дезе, жуу керегинде поэтический шүүлтезин жылытпаска, өлтүрткен ле шыркалаткан улус жаар качан да көрбөйтөн. Бүгүн онойдо ок — бисте үч кижиле өлтүрткен, он эки кижиле шыркалаткан. Чалкойто жадала өлүп калган кижини ол көндүрө өтти, жагыс ла кугарып калган ла эп жок жаткан колдорун, кара-кызыл канга уймалып калган бажын сынар көзиле көрүп ийеле, оной ары аяктабады. Горецтерди ол жагыс ла атту жүрер джигиттер, олордон коруланар керек деп, бодоп турган.

— Мындый, батюшка — деп, майор кожон ортозында айдып турды. — Слердин Питердегизиндий эмес: он жаны жаар түс турар, сол жаны жаар түс турар. Эмеш иштенип ийеле, жанып жадыбыс. Машурка эмди биске пирог быжырып берер, жакшы мин уруп берер. Жүрүм! Ондый

ба? Же «Как вознялась заря» деп кожонды кожондогор — деп, ол бойының сүүген кожондын кожондогылазын деп, командовать этти.

Майор озо баштап фельдшердинг кызыла, Машкала, онын кийининде дезе Марья Дмитриевнала, журтаган. Марья Дмитриевна ак чырайлу, жүзи бастыразы чоокыр, одус жашту, бала таппаган жараш үй кижиге болгон. Онын озогы жүрүми кандый да болгон болзо, эмди ол майордын ак-чек үйи болгон, оны, баланы кичееген чилеп, кичееп турган, онойдо кичеери майорго керек болгон, ненин учун дезе ол жаантайын билинбегенче аракы ичип туратан.

Шибееге једип келерде ончозы майордын айтканы аайынча болды. Марья Дмитриевна оны ла Бутлерди, база отрядтан кычырып экелген эки офицерди ток, амтандуу курсакла азырады, майор ажанып, эрмектенип те болбоско јетире аракыдан ичип алала, бойының кыбына уйуктаарга барды. Онойдо ок арып калган, је бир эмеш артык аракы ичип ийген Бутлер бойының кыбына барала, ондо жүк ле кийимин чечип ийеле, быјыраш чачту жараш бажының алдына алаканын салып, түженбей де, уйгунбай да бек уйуктай берди.

XVII

Тоноп, коскорып салган аул, Хаджи-Мураттыг орустарга келер алдында конгон аул болгон.

Хаджи-Мурат түшкен айылдын ээзи, Садо, орустар аулга келедерде, билезиле кожо туулар јаар кача берген. Бойының аулына ойто келерде, Садо бойының саклязының коскорылып калганын көрди: јабынчызы жемирилип калган, эжик ле галлерийканын столмолорын өртөп салган, сакляның ичин јудадып салгандар. Онын уулының, байагы жараш чырайлу, јалтырууш көстөриле Хаджи-Мурат јаар сүүнчилү көрүп турган уулчактыг, өлгөн сөөгин буркала јаап, мечетьтин јанына экелдилер. Онын белин үлдүле өткүре кадап салган. Качан Хаджи-Мурат олоодо конордо, оны күндүлеген јакшы бүдүмдү үй кижиге эмди јыртык чамчазының алдынан салактап калган эмчектери көрүнүп, чачтары јайылып калган, уулының алдына туруп алала, жүзин кан чыкканча тырмап, отуруп, сыктап турды. Күрек тудунып алала, Садо төрөөндөриле

кожо уулын жууитан јерин казарга барды. Карыган таа-
дак жемирилип калган саклянын јанында агаш јонуп, не-
ни де керексибей, алды јаар көрүп отурды. Ол бойынын
адаруларынь азырап турган јерден јаны ла келген бол-
гон. Анда турган эки обоо өлөңди өртөп салгандар, ка-
рыган өбөгөн отургузып ла кичееп өскүрип алган абри-
косовый ла вишневый агаштарды сындырып ла куйдүрип
салгандар, керек десе ончо каладаларды адаруларыла
јаба өртөп салгандар. Уй улустын ый-сыгыды ончо тура-
лардаг ла база эки өлгөн кижии экелген площадьтан
угулып турды. Кичинек балдар энелериле кожо ыйла-
жып турган. Куру турган мал да мөөрөп турды, ого са-
лып берер өлөң јок болгон. Јаандап келген балдар ой-
нобой, јаан улустары јаар коркыган көстөрилел көргүлөп
турдылар.

Фонтанды, байла, өнөтийин өртөп салгандар, оной-
дордо оног сууны алар да арга јок болгон. Анайда ок
мечетьти де өртөп, јудадып салгандар, муталимдарла¹
кожо мулла оны арулап турдылар.

Карыган өбөгөндөр площадька жуулыжып келеле,
сыйа базып отурып алала, бойлорынын јадынын шүүжип
турдылар. Орустарды көрөр күүни јок керегинде, бир де
кижи айтпады. Јаандарынаг ала јаштарына јетире он-
чо чечендердин күүндери орустарды көрөр күүни јогынаг
тыг болгон. Бу көрөр күүни јок эмес, бу орус ийттерди
кижи деп бодобой турган күүн болуп јат. Бу улустардын
тенексү анзыраганы јескинчилү, јаман, онын учун оло-
ды чычкандарды, коронду јөргөмөштөрдиле бөрүлерди
јок эдерге күүнзеп турган чылап, јок эдерге күүнзегени
сырагай чын болуп јат.

Јурт улустын алдында эки јолдын бирүзин талдаар
керек болды: эмезе јеринде артала, көп күч салып таап-
јөөгөнни мынайда јенил коскорып салган јөөжөзин
катап орныктырып, кажы ла минут сайын ойто коскор-
тып саларын сакып иштеер, эмезе мүргүүлдин јанына ла
орустарга јескимчилү ле көрөр күүни јок болгонына уду-
ра туруп, ологго бактырар.

Карыгандар кудаыйна бажырала, болуш сурап Ша-
мильге элчи ийер деп шүүжип алала, бузулган јуртта-
рын орныктырарга тургуза ла баштадылар.

¹ Муталим — үренчик.

Табару эткен кийининде үчүнчи күнде Бутлер, эртен тура чай ичерден озо эмеш базып жүрүп ару кейле тынарга, тураныг кийини жанындагы кирнестезинен тышкары чыкты. Эртен тура чайды ол жаантайын Петровло кожо ичетен болгон. Күн качан ок туулардан бийик көдүрилип калган, онойдордо оромның он жанында шыбап салган ак тураларды күнге жаркындалып турганынан улам көрөргө көс кылбыгып, сыстап турды, же он жаны жаар, ырап барып бийиктеп турган туулар жаар ла капчал жердин ары жанында ак өңдү мөңкү кырлар булуттар болуп көрүнүп турганын көрөргө жаантайын сүүнчилү ле токуналу болуп турган.

Бутлер ол туулар жаар көрүп, кейди өкпөлөрине толо тынып турды, ол жүрүп жат, сырагай ла ол бойы бу жакшынак ак-жарыкта жүрүп жат теп сүүнип сананып турды. Кечеги керекте, качан жууның изү өйи болордо, ичкери де барарда, анчадала ойто кайра келерде ол бойын жакшы тутканына база эмеш сүүнип турды, кече, походтон ойто келерде, Маша эмезе Марья Дмитриевна, Петровло кожо журтап турган үй кижги, оморды күндүлөп, ончолорына, же анчадала ого жалакай болгон деп ого билдиргенин эске алынып, ол база сүүнип турган. Жоон тулунду, жалбак ийиндерлү, төжи бийик, жакшынак чырайы жаркынду күлүмзиренип турган Марья Дмитриевна, күчтү, жинт, кижги албаган Бутлерди жилбиркедип турды, керек десе ол оны күүнзел те жат деп Бутлерге көрүнүп турды. Же онойдо кылынып, жакшы күүндү нөкөрине жаманын жетирерге жарабас деп ол бодоп турган, онойдордо ол Марья Дмитриевна сырагай ла тегин, бийик күндүлү куучындажып, бойы-бойына ондыйына сүүнип турды. Эмди ол бу керекти сананып турган.

Тозынду жолло көп аттардын туйгактарынын тибирти, бир канча улус тан атту мантап келеткен чилеп, угулганы онын санаазын булгап ийди. Ол бажын өрө көдүрөле, оромның учында тан атту чук улус жортып келеткенин көрүп ийди. Жирме кире казактардын алдында эки кижги келеткен: бирүзи — ак черкеска ла чалмалу бийик папаха бөрүк кийип алган, экинчизи — орус службанын офицери, кара чырайлу, конкок тумчукту, көк черкеска кийип алган, ол кийими ле мылтык-жепсели көп мөңүн

жазалдарлу кижиге болды. Чалмалу кижининг миния алган ады кичинек башту, жараш көстөрлү сары ат болгон, офицердин мингени бийик сынду карабахский укту ат болгон. Бутлер аттарды сүйүп туратан, онын учун баштапкы аттыг омок күчин качан ок билип ийеле, бу кандый улус болгонын билип аларга токтой түшти. Офицер Бутлерге баштанып сурады:

— Бу воинский начальниктингу туразы ба? — деп, ол бойынын куучыныла орус кижиге эмес болгонын билдиртип, Иван Матвеевичтингу туразы жаар камчызыла уулап көргүзип, сурады.

— Эйе, онын — деп, Бутлер айтты.

— А бу кем болотон? — деп, Бутлер офицерге жууктап келеле, чалмалу кижиге жаар көстөриле көргүзип, сурады.

— Ол Хаджи-Мурат. Бери келген, воинский начальникте жадар — деп, офицер айтты.

Хаджи-Мурат керегинде ле онын орустарга келгени керегинде Бутлер билген, же оны мында, бу кичинек шибееде, көрөгө сырагай сананбаган.

Хаджи-Мурат ол жаар најылыктуу көрүп турды.

— Эзендер, кошкөлдү (слерге амыр-энчү) — деп, ол татар тилге үренип алган сөслө жакшылашты.

— Су-кадык бол, — деп, Хаджи-Мурат, бажыла кекип айтты.

Бутлерге жуук жортып келеле, ол эки сабарында камчызын илип алган колын берди.

— Начальник пе! — деди.

— Жок, начальник мында, барып оны кычырайын — деп, Бутлер офицер жаар баштанып, кирнестенин тепкиштериле чыгала, эжикти ийдип, айтты.

Же, Марья Дмитриевна «парадный кирнесте» деп адап турган кирнестенин эжиге бектүлү болды. Бутлер токулдатты, же каруузы угулбаста, кийин жанындагы эжикке барды. Бойынын деншигин кыйгырды, эки деншиктин бирүзүн де таппай салала, ол кухняга кирди. Бажында платту, эттү-канду ак колдорында женин түрүп алган, качарлары кызарып калган Марья Дмитриевна, онын колдорынды ок, ак тестени тудуп алала, кичинек болчокторго кезип, пирогтор эдерге турган.

— Деншиктер кайда бардылар! — деп, Бутлер айтты.

— Аракылаарга баргандар — деп, Марья Дмитриевна айтты. — Слерге не керек?

— Эжик ачар керек, слердин туранын эжигинде горецтер тургылап жат. Хаджи-Мурат келген.

— База нени-нени таап айдарыгар — деп, Марья Дмитриевна, күлүмзиренип айтты.

— Мен кокырлабай жадым. Чын. Қирнестениг жанында тургылап жат.

— Чын эмеш пе? — деп, Марья Дмитриевна айтты.

— Мен слерге не төгүн айдайын. Барып көрзөгөр, олор кирнестениг жанында тургылап жат.

— Көрзөг кандый неме—деп, Марья Дмитриевна жендерин түжүрип ле койу кејегезинде каптыргаларды колдорыла тудуп, айтты. — Онойдордо, мен барып Иван Матвеевичти ойгозып ийейин — деди.

— Јок, мен бойым барарым. Сен дезе, Бондаренко, барып эжикти ач — деп, Бутлер айтты.

— Је, онызы да јакшы—деп Марья Дмитриевна айдала, бойынын ижин катап иштей берди.

Хаджи-Мурат Грозныйда болгонын Иван Матвеевич уккан, эмди онын бого келгенин угала, Иван Матвеевич бир де эмеш кайкабады, өрө турала, таңкы ороп алала таңкылап, тын табышту јөткүрип, «бу көрмөсти» ого ийген начальствоны арбап, кийимин кийди. Кийинип алала, ол денщиктен «эм» сурады. Эм деп ол аракыны адап турганын денщик билеп, ого аракы уруп берди.

— Мынан коомой неме јок, — деп ол, аракыны ичип, кара калашты ээчий јип, кимиренди. — Бот кече чихир ичкем, эмди бажым оорып жат. Је, эмди белен — деп айдала, ол гостинныйга барды. Хаджи-Муратты ла оныла кожо келген офицерди Бутлер гостинныйга качан ок эжелген болды.

Хаджи-Муратты үдејип келген офицер Иван Матвеевичке Хаджи-Муратты алзын, тууларда јаткан улусла элчилер ажыра тил алыжарга ого арга берип, шибееден оны каруул јогына сыраңай божотпозын деп, сол флангтыг начальнигининг јакылтазын јетирди.

Бичиген чаазынды кычырып ийеле, Иван Матвеевич Хаджи-Мурат јаар лаптап көрди, онын кийининде база ла катап чаазында бичиген бичикти шинжилеп көрди. Онойып катап-катап чаазын јаар көрүп, айылчы јаар кө-

рүп, ол, учы-учунда, Хаджи-Мурат јаар чике көрүп айтты:

— Якшы, бек-якшы. Мында јаткай. Оны кайдаар да божотпозын деп меге јакылта берилген деп, ого айдып бер. Јакыган неме агару. Ого јадар јерди кайда берер деп сананып турын, Бутлер? Концелярияга јатыргы-залык па?

Бутлер каруузын бергелекте, кухнядан чыгып келеле, эжиктинг јанында турган Марья Дмитриевна качан ок Иван Матвеевичке айтты:

— Не керек канцелярияга? Мында јатсын. Кунацкийди ле кладовойды берип ийерис. Карын јаантайын көрүнип турар — деп, ол айдала, Хаджи-Мурат јаар көрүп, онынг удурә көргөн көстөрине чике көрөлө, тескери баштанды.

— Је, мен бодозом, Марья Дмитриевна чын айдып јат — деп, Бутлер айтты.

— Је, је, бар, кадыттардын мында кереги јок, — деп Иван Матвеевич, кабактарын јуурып айтты.

Бу куучын өдүп турар өйдө, Хаджи-Мурат үлдүзинин сабынын кийинине колдорын салып алала, чала неме керексинбей күлүмзиренип отурды. Кайда да јатса, ого түней ле деп, ол айтты. Јаңыс ла керек болгоны мындый неме: горецтерле тил алыжып туштажып турары ла олорды Хаджи-Муратка база божодып турары. Онойдо ло болор деп, Иван Матвеевич айтты, онынг кийининде олорго курсак экелип ле јадатанг кыптарын белетегенче, айылчыларла куучындаш деп Бутлерди сурады, бойы дезе канцелярия јаар керектү бичиктер бичип ле јакылталар берерге барды. Хаджи-Мураттын жаңы таныштарга кандый күүндү болгоны тургуза ла билдире берди. Иван Матвеевичле таныжардан ла ала ол Хаджи-Муратка јарабады, керек дезе көрөр күүни јок болды, онойып бойын бийиксинип куучындажып турды. Курсакты белетеп ле ого экелип берип турган Марья Дмитриевна ого сүрекеј јарап турды. Онынг чүмеркебес кылык-јаңы, угы башка үй кижининг јараш чырайы ого јарап турды. Хаджи-Мурат оноор көрбөскө, оныла куучындашпаска албаданып турган, је көстөри болгобос јанынан оноор баштанып, онынг базып јүргенин ајыктап турды. Бутлерле ол таныжардан ла ала нак куучындажып, онынг јүрүми керегинде сурап ла бойын билези керегинде куучындап, билезининг јадыны кере-

гинде элчилер жетирип келген солун табыштарды айдып, эмди нени эдетенин де жөптөжип турган.

Элчилердин жетирип турган солун табыштары коомой болгон. Шибееде ол өткүргөн төрт күннин туркунына, олор ого эки катап келгилеп жүргөн, экелген солун табыштары экилези коомой болгон.

XIX

Хаджи-Мурат орустарга көчкөн кийининде удаган жокто онын билезин Ведено деп аулга экелеле, Шамильдин жөбин сакып, каруулда тудуп тургандар. Уй улус — карыган Патимат ла Хаджи-Мураттын эки эмегени ле олордын беш кичү балдары сотенный Рамид Ибрагимнин айылында каруулду жаткандар, Хаджи-Мураттын уулы дезе, он сегис жашту жинт уул Юсура, карагуй жерде — бир кулаштан ажыра терен ородо, база ол чылап ок, бойынын салымы мынан ары кандый болорын сакып отурган төрт кижиле кожо отурган.

Жөп чыкпай турды, ненин учун дезе Шамиль айылында жок болгон. Ол орустарла удурлажа жуулажарга барган.

Орустарла жуулашкан кийининде 6 январьда 1852 жылда Шамиль Веденого жанып жеткен, орустардын сагыжыла болзо, ол оодо соктырала, Веденого кача берген, же онын бойынын ла ончо мюридтердин сагыжыла болзо, ол жегүни алала, орустарды сүрүп салган деп тургандар. Бу тартыжуда (ондый тартыжу каа-жаа ла болотон) ол бойы мылтыктап адып ийеле, үлдүзүн уштуп алала, орустарга удурла чурап барарга ла турарда, кожо бараткан мюридтер оны токтодып алдылар. Олордын экүзи бу ла тушта Шамильдин жанында өлгөндөр.

Ведено деп жаан аулдын улустары ончозы тышкары ла туралардын үстүне чыгып, бойынын башчызын уткуп, сүүнижип турганын темдектеп база мылтыктардан ла колмылтыктардан аткылап турдылар.

Шамиль, айылына жууктап келеткенине сүүнип, тискинин силке тартып, арап укту адына минип алган келетти. Адынын жазалы чүми жок, алтынла да, мөнгүнле де жарандырбаган болды: ортозында жолду өрүп жазаган чичке кызыл үйгендү, содон металлический үзегилү ле ээринен көрүнип турган кызыл токумду болды. Имам жаказын ла

јендерининг учын алу тереле бөлжилеп салган кара чекпен кийип алган, үлдүлү кара кайыш курла узун чичке сынын белинен курчанып алган болды. Бажына үсти јалбак, кара чачакту папаха кийип алган, айландыра ороп салган ак чалмазынын учы мойынына јетире түжүп калган. Буттарынын бажында јажыл чарык өдүк, јодолорында дезе тегин бууштарла јаба тартып салган тере конычтар болгон.

Имамнын кийген кийиминде чүмдү, алтыннан ла мөнгүннен эткен бир де неме јок болды, чүмдебеген кийимди кийип алган онын бийик, күчтү, коо сыны, алтын ла мөнгүн јазалдарла јарандырып салган кийимдү ле мылтык-јепселдерлү мюридтердинг ортозында, аңылу болуп көрүнөтөн ле улуска онойып көрүнөргө ол билетен. Куу чырайлу, кыскарта кезип салган сары сагалду, кичинек көстөрлү јүзи, таш ошкош, сыраңай кыймык јок болды. Айылдардын ортозыла јортып барадала, мундар тоолу көстөр оны көргүлөп турганын ол сезип турды, је онын көстөри бир де кижи јаар көрбөди. Сакляда јаткан улусла кожо Хаджи-Мураттың эмегендери балдарыла кожо имамнын келеткенин көрөгө чыктылар. Јаңыс ла карыган Патимат — Хаджи-Мураттың энези чыкпады, бойынынг эт-кан јок тизелерин узун колдорыла кабыра тудуп, өткүн кара көстөриле күйүп бараткан чырбагалдар јаар көрүп буурайган чачтары семтейтип калган саклянын полында отурганча артып калды. Ол, бойынынг уулы чылап ок, Шамильди көрөр күүни јок болгон, эмди дезе оны озогызынанг тың көрөр күүни јок болды.

Шамильдинг бийиркеп келгенин Хаджи-Мураттың уулы база көрбөди. Ол јыду ородо отуруп, бойынынг алдында ырызы јок, кирлү, чинеези чыгып калган улусты көрүп, јайымда јүрүп, ару кейле тынып, кожондожып, јыргап турган улуска ичи күйүп отурган. Олор бойларынынг башчызын айландыра таң атту мантаткылап, мылтыктаң аткылап, «Ля илляха иль алла» деп нак кожондоп җурган.

Аулды өдүп барала, Шамиль јаан дворго кирди, ол двор Шамильдинг өргөзине биригип турган. Мылтык-јепселдү эки лезгин Шамильди баштапкы двордын ачык калгазынынг јанында уткудылар. Бу двордо улус толтура болды. Мында ыраак јерлерден бойынынг керектерине

келген улус бар болды, кандый бир керегин сурап та келген улус ла Шамиль бойы жаргыга ла јөпкө алдырып алган да улус мында бар болды. Шамиль јортып кирип келерде, двордо болгон улус ончолоры бут бажына туруп, колдорын төжүне салып, имамды күндүлү уткудылар. Кезиктери дезе тизеленип туруп, Шамиль тыштындагы каалгадаг ич јанындагы каалгага јетире өдүп барганча ла өрө турбадылар. Шамиль оны сакип турган улустын ортозында ого јарабай да турган көп улустарды, болуш сураарга келген кунукчыл улусты таныган да болзо, ол ондый ок таш чырайлу болуп, оларды көндүре барала, ичиндеги дворго кирип, сол јанындагы каалганын јанындагы бойынын айылынын эжигине түшти.

Шамильдин бу јуу-јорыкта эди-каны тын арыбаган да болзо, бажынын чайыганы сүрекей болгон, ненин учун дезе Шамиль бойынын јуу-јорыгын јенүлү божогон деп ачык-јарык јарлап та турган болзо, онын јуу-јорыгы јенүзи јок болгон, чечендердин көп аулдары коскорылып ла өртөлип калган, јенил сагышту чечен улус аланзыгылап, олардын кезиктери, орустарга јуук јаткандары, орустардын јанына көчө берерге качан ок белен деп ол билип турды — бу мыны ончозын сананарга күч болгон, ого удурлажа эп-арга табар керек, је бу минутта Шамиль бир де неме эдер күүни јок, нени де сананар күүни јок болды. Ол эмди јагыс ла амыраарын ла бойынын эмегендериненг эн артык сүүген эмегени он сегис јашту, кара көстөрлү, түрген базытту кистинка Аминеттинг јымжак эркелегенин күүнзеп турган.

Је, ичиндеги двордо үй улустын кыбын эр улустын кыбынан бөлүп турган бөлүктин кийининде турган Аминетти көрөрдөн, (эмди, ол адынан түжүп турарда Аминет, өскө эмегендерле кожо кичинек јарык өткүре көрүп јат деп Шамиль билип турган) ого барардан болгой, керек дезе түк төжөккө јадып, арыганынан амырап та аларга болбос болгон. Озо баштап тал түштеги бажыратанын өткүрер керек болгон, эмди ол бажыраарга бир де эмеш күүнзебей турган, је оны бүдүрбеске, онын эмди улустын мүргүүл жагынын башчызы болуп турарда, жагыс ла јарабас эмес, керек дезе бойына күнүн сайын јийтен курсагындый кыйалта јок керектү неме болгон. Онойдордо, ол кудайына бажырып, молитвазын айтты. Молит-

ваны божодоло, ол сакып турган улусты бойына кычырды.

Ончозынан озо ого кайны ла үредүчизи, бийик сынду, бажы буурайып калган, кар ошкош, ак сагалду ла кызыл көстү карыган өбөгөн, Джемал-Эдим кирип келди. Кудайга бажыра, жуу-јоруктын аайы кандый болгону Шамильден сурап угуп, ол үйде јок тужында тууларда не болгону кучуындады.

Јүзүн-јүүр керектердин тоозында — өчүн алып өлүмдер керегинде, мал уурдаганы керегинде, тарикаттын¹ јанын бүдүрбеген керегинде: танкы тартканы, аракы ичкени, — ого үзеери Джемал-Эдин, Хаджи-Мурат билезин орустарга көчүрип апарарга улус ийген деп айтты, је ол улус туттырган, онын билезин Веденого экелген, эмди имамнын јобин сакып, каруулду јаткылап јат деди. Коштой турган кунацкийде бу керектерди ончозын шүүжерге карыган өбөгөндөр јуулышкан, онойдордо озорды бүгүн ле божотсын деп Джемал-Эдин Шамильди јөптөди, ненинг учун дезе озор оны үч күн сакыгылап јат.

Сүүри тумчукту, кара, јаман чырайлу ла сүүбей турган, је јаан эмегени, Зайдет экелген курсакты ажанып алала, Шамиль кунацкийге барды.

Онын јөпчилери болуп турган алты кижии — буурайып калган, боро ло кызыл сагалдарлу, чалмалу ла чалма јок, бийик папахаларлу ла јангы бешметтерлү ле черкескаларлу, үлдүлү курларын курчанып алган карыган өбөгөндөр ого удур өрө турдылар. Шамиль озордын ончозынан бийик болды. Озор ончолоры, Шамиль чилеп ок, алакандарын өрө эдип, колдорын өрө көдүрип, көстөрин јумуп алала, молитва кычырдылар, онын кийининде јүстөрин сагалдарынын учына јетире сыймап, колдорын бириктирдилер. Бажырып божойло, ончозы отурдылар, Шамиль ортозында, бийик јастыктын үстине отурды, онын кийининде эмди мынан ары болотон керектерди шүүп баштадылар.

Каршулу керек эткени учун бурулаткан улустын керектерин шариат¹ аайынча шүүдилер: уурданган учун эки кижининг колдорын кезе чаап салар деп, кижии өлтүрген

¹ Тарикат — јер үстиндеги јайым јүрүмнен мойноорго үредип турган мусульманский мўргүүл үредү.

² Шариат — мусульмандардын закондоры.

учун бир кижининг бажын кезе чабар деп жаргылап, үч кижининг јаманын таштап, божодып ийдилер. Онын кийининде энг учурлу керекти шүүжерин баштадылар: чечендердин орустарга көчөрине удурлажар эп-арга сананып табар керек болгон. Ондый көчүп барарына удурлажарга Джемал-Эдин мындый јар бичик бичип салган:

«Улу күчтү кудайла кожо слерге үргүлјиге амыр-энчүни күүнзеп турум. Орустар слерди мекележип, удурлашпазына кычырып јат деп, мен угуп турум. Олорго бүтпегер, бакпагар, чыдажыгар. Онын учун бу јерде кайралдатпазыгар, ол јерде болотон јүрүмде кайрал аларыгар. Слердег, мылтык-јепселдеригерди блаап турарда не болгонын эске алыныгар. Ол тушта, 1840 јылда, кудай слерге сагыш алындырбаган болзо, слер эмди солдаттар болор эдигер, слердинг эмегендеригер шаровар јок јүрүп, электедер эди. Откөн керектер аайынча келер бйдөги керектерди бодогор. Кудай јокторло кожо јатканча, орустарла оштөжип олзө, торт. Чыдажыгар, мен дезе Қоранла кожо слерге үлдүлү келерим, слерди орустарла удурлажарга апарарым. Эмди дезе, орустарга көчөргө ченежерден болгой, онойып сананбазын да деп, кату јакып турум».

Шамиль бу јар бичикти јарадып, ого колын салала бастыра јерге таркадып ийер деди.

Бу керектердин кийининде Хаджи-Мураттын да керектерин шүүштилер. Бу керек Шамильге сүрекеј јаан учурлу болгон. Ол бойынын сагыжын јажырып та турган болзо, је эпчил, јалтанбас ла чыдамкај Хаджи-Мурат оныла кожо эмди болгон болзо, Чеченияда эмди болгон керектер качан да ондый болбос эди деп Шамиль билип турган. Хаджи-Муратла ойто эптежеле, оны ойто катап тузаланарга јакшы, је ойто эптежер арга јок болзо, кандый да болзо ол орустарга болушпазын деп эдер керек. Онын учун, канайда да болзо, оны алдыртып алар керек болгон, алдыртып алала, оны өлтүрип салар. Онойып эдерге эмезе Тифлиске кижии ийеле, ондо оны өлтүрип салзын, эмезе оны бейи алдырала, мында оны јок эдип салар керек болгон. Онойып эдерге јангыс ла эп-арга бар: онын билези, аңчадала уулы, Хаджи-Мурат уулын тыг сүүп турганын Шамиль билип турган. Онын учун уулы ажыра керекти өткүрер керек болгон.

Керектерди шүүп божогон кийининде Шамиль көстөрин јумуп алала, унчукпай барды.

Онойып эткенде мынан ары нени эдетени керегинде пророктын айдып турганын тындап жат деп, жарыгандар билип турган. Онойдо беш минут тым отурала, Шамиль көстөрүн ачып, олорун там жемире көрүп, айтты:

— Хаджи-Мураттын уулын меге экелигер.

— Ол мында — деп, Джемал-Эдин айтты.

Чындап та, Хаджи-Мураттын уулы, эт-каны жок, куу чырайлу, жырткы кийимдү ле жытту, же ондой да болзо жараш чырайлу ла коо сынду, Патимат жааназынын курч кара көстөрүндий көстөрлү Юсуф тыштындагы каалганын жанында, кычырарын сакып, качан ок келген турды.

Шамильге Юсуфтын күүни адазынын күүнүндий эмес болгон. Өткөн керектерди ол билбеген эмесе билген де болзо, бойы ол керектерде турушпаганынан улам, адазы Шамильди ненин учун мынайда тын өштөп турганын билип болбой турган. Ол жаңыс ла немени күүнзеп турган: Хунзахта наибтын уулы болуп, ол жеңил, ойын-жыргалду жүрүмүн катап жүрөргө, онын учун Шамильге өштөжөргө сырагай керек жок деп ол бодоп турды. Адазына удур ол Шамильди анчадала кайкаганду мактап, тууларда жаткан улус оны бийик тооп тургандый тооп турды. Эмди ол анчадала тын күүнзеп имамга кунацкийге кирип келеле, эжиктин жанына туруп, Шамильдин кезе көргөн көстөрүнө чике туштады. Бир эмеш турала, ол Шамильге жууктап келип, онын узун сабарларлу, жаан ак колын окшоody.

— Сен Хаджи-Мураттын уулы ба?

— Мен, имам.

— Ол нени эткен, сен билерин бе?

— Билерим, имам, онын учун ачуурканып турум.

— Бичик бичип билеринг бе?

— Мен мулла болорго белетенгем.

— Меге ойто Байрамга жетире једип келзе, онын ончо жаманын таштап саларым, ончозы озогы аайынча болор деп аданга бичи. Келбей ол орустарда артып калза, ол туужында—Шамиль кабактарын калжуурып жуурды,—мен сенин жаанангы, сенин эненди айылдардын эжигине бастырып ийерим, сенин дезе бажынды кезе чаап саларым.

Юсуфтын чырайы бир де кубулбады. Шамильдин айткан сөстөрүн билдим деп ол бажын кекип ийди.

— Онойдо бичийле, менин элчимле берип ий.

Шамиль унчукпай Юсуф жаар узак көрди.

— Мен сени килеп өлтүрбөзим, бастыра изменниктер-

ди канайда бурулагам, онойдо ок сениг көстөрүндө ойып саларым деп бичи. Бар.

Шамильдин көзүнчө Юсуф токуналу болуп көрүнгөн, же оны кунацкийден чыгарып ла ийерде, ол оны апараткан кижиге чурап барып, онын кындагынан бычагын уштуп алала, бойын сайынып ийерге сананган, же оны колдоорынан тудуп алала, күлүп, ойто орого апарып салдылар.

Эгирдеги молитва божогон кийининде бозом кире берерде, эмегендери жаткан бөлүк жаар, Аминеттинги кыбына ууланып барды. Же Аминет ондо жок болды. Ол жаан эмегендерде болгон. Онойдордо, билдирбеске албаданып, Шамиль оны сагып, эжиктинги кийинине туруп алды. Же торко бөсти ого бербей, Зайдетке берген учун Аминет Шамильге чукулданып турган. Канайда ол чыгала, оны бедиреп, туразына киргенин Аминет көргөн, эмди өнөтийин бойынын кыбына барбай турды. Зайдеттинги кыбынын эжигинде ол узак туруп, Шамиль онын кыбына кирип, ойто чыгып турганын көрүп, араай каткырып турган. Шамиль оны чат ла сагып болбой салала, орто түндө мүргүйтен өйгө бойынын кыбына жүре берди.

XX

Хаджи-Мурат шибееде Иван Матвеевичтин айылында бир неделе жатты. Марья Дмитриевна Ханефиле чукулдажып ла бир катап, Ханефи оны арайдаг ла бычактабаганучун кухнядан чыгара сүрүп ийген де болзо (Хаджи-Мурат бойыла кожо эки ле кижини экелген—Ханефини ле Элдарды), Марья Дмитриевна Хаджи-Муратка анчадала күүнзеп, жакшы көрүп турган ошкош. Эмди ол курсакты Хаджи-Муратка бойы экелбей турган, ол ишти Элдар бүдүрүп жат, же ол оны көрөгө лө жакшызын жетирерге кандый ла учуралды тузаланарга кичееп турган. Онын билези керегинде кандый ла куучын болзо, ол күүнзеп туружып туратан, канча эмегендү, балдары канча, канча жашту болгондорун ол билген, элчи келип барган кийининде, куучыннын аайын, кемненг де болзо, шылап угуп туратан.

Бутлер дезе Хаджи-Муратла бу ла неделеде сырагай најылажып алды. Кезикте Хаджи-Мурат онын кыбына келер, кезикте Бутлер Хаджи-Мураттын кыбына келип турды. Кезикте озор тилмештү куучындажып, кезикте де-

зе бойларынын эп-сүмелериле, имдежип, анчадала күлүмзиренижип куучындажып туратандар болгон. Хаджи-Мурат Бутлерди сүүген ошкош. Онызы Элдардын Бутлерди күүнзегенинен көрүнип турган. Бутлер Хаджи-Муратты кыбына кирип келгенде, Элдар жалтырууш тиштерин ырсайтып, Бутлерди уткуп, онын отургужына жымжак жастыкты мендеп салып, бөрүктү болгондо, бөрүгүн чечип ийетен болгон.

Хаджи-Муратка карындаш болуп адалып турган семтек Ханефиле Бутлер база онойдо ок таныжып алала, нак болды. Ханефи горестердинг кожонгдорун билип, жакшы кожондоп туратан. Хаджи-Мурат, Бутлерге күүнзек болуп, Ханефини кычырып алала, бойына жакшы болгон кожондорды кожондодып туратан. Ханефинин үни коочичке үн болгон, онойдордо ол сүрекей жымжак кожондоп туратан. Онын кожонгдорунунг бирүзи Хаджи-Муратка анчадала тыг жарап турган, онын сүүнчилү койу үни Бутлерди де кайкатты. Ол кожонгнын сөстөрүн көчүрүп берзин деп, Бутлер тилмешти сурады.

Кожон кан учун өч керегинде — Ханефи ле Хаджи-Мураттыг ортодо болгон өч керегинде болды.

Кожонгнын сөстөри мындый:

«Мениг көмгөн сөөгимде јер кургап калар, сен мени ундуп саларын, мениг кару энем! Сөөк јууган јерди өлөнг базып барар, сениг санааркаганынгы өлөнг туй бектеп салар, мениг карыган адам. Мениг сыйынымнынг көстөрининг јажы кургап калар, онын кунукканы јүрегинен уча берер».

«Је мениг өлүмим учун өчин албаганча, сен, мениг акам, мени ундубазын. Менле коштой јатпаганча, сен де мени ундубазын, мениг экинчи акам.

Мылтыктын огы, сен изү, өлүм экелип јадын, је сен мениг чындык кулым болбодын эмеш пе? Кара тобрак, сен мени јаап саларын, је сени мен адымнынг туйгагыла тепсебедим эмеш пе? Өлүм, сен соок, је мен сениг бийинг болгом. Мениг эди-сөөгимди јер алар, сүнемди тегери алар».

Бу кожонды Хаджи-Мурат качан да болзо көстөрүн јумуп алала угатан, кожон чөйилип, араай божогондо, јаантайын орустап айдат:

— Хорош песня, умный песня. (Жакшы кожонг, керсү кожонг.)

Горецтердин жадын-жүрүми Хаджи-Мураттын келгенинен, оныла, онын мюридтериле жуук најылашканынан улам, Бутлерди там ла жылбиркетти. Ол бойына бешмет, черкеска, тере коныч садып алды. Ол бойын горец деп, бу улустын жүрүмндий жүрүм жүрүп жат деп, ого билдирип турган.

Хаджи-Мурат атанып барар күнде Иван Матвеевич, оны үйдежерге, бир канча офицерлерди жууды. Жоруктап барарга кийинип алган Хаджи-Мурат аксап, жымжак алтап, түргөн кирип келерде, офицерлер кезиктери Марья Дмитриевна чай уруп турган столдын жанында, кезиктери кабак аракы, грузинский аракы ла курсак тургускан столдын жанында отурдылар.

Ончолоры турала, оныла ээчий-деечий кол тудужып эзендештилер. Иван Матвеевич оны жымжак тактага кычырды, же ол, быйан болзын деп айдала, көзнөктин жанында турган отургушка отурды. Ол кирип келерде, ончолоры унчукпай барганы оны бир де эмеш кемзиндирбеген ошкоч. Ончо улусты ол аяктап көрөлө, самовар ла ашкурсак турган стол жаар керексибей көрүп отурды. Хаджи-Муратты баштапкы катап көрүп турган омок офицер Петровский, ого Тифлис жарады ба деп, тилмеш ажыра сурады.

— Аяа, — деди.

— Ол жарады деп айтты — деп, тилмеш айтты.

— Ондо ого не жарады?

Хаджи-Мурат каруузына нени де айтты.

— Ончозынан артык ого театр жараган.

— Главнокомандующийде сыйн-жыргал болордо ого жарады ба?

Хаджи-Мурат кабагын жуурып ийди.

— Кажы ла албатыда бойынын жагы бар. Бистин үй улус онойдо кийингилебей жат—деп, ол Марья Дмитриевна жаар көрүп ийеле, айтты.

— Ого не жарабады?

— Бисте кеп сөс бар, — деп ол тилмешке айтты, — ийт эштекти этле азыраган, эштеке дезе ийти өлөңгө, — экилези ач артып калгандар — деп, ол күлүмзиренди. — Кандый ла албатыга бойынын жагы жакшы.

Куучын онын ары көндүкпеди. Офицерлер кезиктери чай ичип, кезиктери курсак жий бердилер. Берген бир ста-

кан чайды Хаджи-Мурат бойынын алдына тургузып салды.

— Не керек? Қаймак па? Қалаш па? — деп, Марья Дмитриевна берип, айтты.

Хаджи-Мурат бажын төмөн эгейтти.

— Же канайдар, јакшы болзын! — деп, Бутлер онын тизезине тийип айтты. — Качан туштажарыс?

— Јакшы болзын, јакшы болзын — деп, Хаджи-Мурат күлүмзиренип, орустап айтты. — Кунак болор. Сеге бек кунак. Ой — барып јат — деп, ол баратан јерин көргүзип турган чылап, бажын серпип ийеле, айтты.

Кандый да јаан ак немени ийинине ажыра салып алган, колында үлдүлү Элдар туранын эжигинде көрүнип келди. Хаджи-Мурат оны имдеп, бойы јаар кычырды, Элдар јаан алтап базып Хаджи-Муратка келеле, ого ак бурканы ла үлдү берди. Хаджи-Мурат өрө туруп, бурканы алала, колына ажыра салып, тилмешке нени де айдып, Марья Дмитриевнага берди. Тилмеш айтты:

— Сен бурканы мактаган, ал — деп, ол айдат.

— Не керек оны? — деп, Марья Дмитриевна кызарып айтты.

— Онойдо керек. Адат¹ ондый, — деп, Хаджи-Мурат айтты.

— Же, быйан болзын, — деп Марья Дмитриевна, бурканы алала, айтты. — Уулыгарды аргадап аларга кудай слерге болушсын — деп, ол кожуп айтты. — Улан якши², — деди ол, — билезин аргадап алзын деп күүнзеп турум деп, ого айдып беригер.

Хаджи-Мурат Марья Дмитриевна јаар көрөлө, јөпси-нип, бажыла кекиди. Онын кийининде ол Элдардын колынан үлдүни алала, Иван Матвеевичке берди. Иван Матвеевич үлдүни алала, тилмешке айтты:

Меннг буурыл адымды алзын деп, ого айт, ого сыйлап берер база неме јок.

Хаджи-Мурат јүзинен колыла јагып, ого бир де неме керек јок, атты ол албас деп көргүзип, онын кийининде туулар јаар ла бойынын јүреги јаар көргүзип, эжик јаар басты. Ончолоры оны ээчий бардылар. Туранын ичинде артып калган офицерлер, үлдүни кындагынан чы-

¹ Адат — јак, бичикке бичилбеген закон.

² Улан якшы — молодец.

гарып алала, онын мизин ајыктап көргүлөп, бу чып ла чын гурда¹ деп айдыжып турды.

Бутлер Хаджи-Муратла кожо кирнестеге чыкты. Же бу өйдө бир де кижн сакубаган учурал болды, Хаджи-Мурат тапкыр, сүмелү ле эпчил эмес болгон болзо, бу учурал онын өлүмиле божоор эди.

Кумыцкий Таш-Кичу деп аулда јаткан улуска Хаджи-Мурат тоомјылу болгон, атту-чуулу наибти јангыс ла көрүп аларга, шибееге көп катап келип туратандар. Хаджи-Мурат атанардан үч конок озо озор пятница күнде Хаджи-Мурат озордын мечедине келзин деп сурап, улус ийдилер. Же Таш-Кичуда јаткан кумыцкий јайзандар Хаджи-Муратты көрөр күүндери јок болуп, оныла өштөжип турган болгон. Бу керекти угала, озор Хаджи-Муратты мечетьке божотпозыс деп улуска јарладылар. Улус түймежип чыккан, јайзандардын болушчылары ла улус ортодо согуш болды. Орус начальство горестердин согуштарын токтодоло, мечетьке келбезин деп Хаджи-Муратка айдарга кижн ийдилер. Хаджи-Мурат барбады, керек оныла божоды деп ончолоры сананган.

Је Хаджи-Мурат атанар ла алдында, аттар эжиктин јанында белен, Хаджи-Мурат кирнестеге чыгып ла келерде, Иван Матвеевичтин туразына Бутлерге таныш кумыцкий јайзан Арслан-Хан јортуп келди.

Хаджи-Муратты көрүп ийеле, ол курындагы колмылтыгын ушта согуп, Хаджи-Мурат јаар шыкады. Је Арслан-Хан адарга јеткелекте, Хаджи-Мурат, аксак та болгон болзо, Арслан-Хан јаар киске чилеп, кирнестеден чурап келди. Арслан-Хан адып ийди, је јастыра атты. Хаджи-Мурат дезе, ого јаба јүгүрип келеле, бир колыла аттын тискинин тутты, экинчи колыла үлдүзин чупча согуп алала, татар тилле не де деп кыйгырып ийди.

Бутлер ле Элдар өштүлерге јангыс өйдө јүгүрип келеле, экилезин тудуп алдылар. Мылтыктын табыжын угала, Иван Матвеевич те чыгып келди.

— Сен канайттын, Арслан, менин айылымда мындыј јескимчилү кылык баштап јадын! — деп, не болуп турганын угуп алала, ол айтты. — Онызы јаман, карындаш. Јаланга болзо, бойыннын күүннн, менин айылымда мынайда кижн өлтүрер кылык баштаарга јарабас.

¹ Гурда — озогы тушта сырагај баалу үлдү.

Арслан-Хан кичинек сынду, кара ээк сагалду кижн, бастыра бойы кугара берген тыркырап турды. Адынан тўжеле, Хаджи-Мурат жаар калжу кўрўлў, Иван Матвеевичле кожо турага кирди. Хаджи-Мурат десе уур тынып ла кўлўмзиренип, аттары жаар ойто келди.

— Ненин учун ол оны ѳлтўрерге сананган? — деп, Бутлер тилмеш ажыра сурады.

— Бистин жан ондый деп ол айдат — деп, тилмеш Хаджи-Мураттыг сўстўриң кўчўрип айтты. — Арслан-Хан кан учун оны ѳштўп јат, — оның учун ѳлтўрерге сананган.

— Јолдо ол ого једжип барза, не болор? — деп, Бутлер сурады.

— Канайдар, ѳлтўрип салгай, кудайдың кўўни ондый болор. Је јакшы болзын, — деп ол база ла орустап айтты, аттыг јалмажына тайанып, ол ўйдежип чыккан улусты ончозын ајыктап кўрўп, Марья Дмитриевнага удур јалакай кўрди.

— Јакшы болзын, матушка, — деп, ол ого баштанып, айтты, — быйан болзын.

— Кудай болушсын, биленди аргадап аларга кудай сеге болушсын — деп, Марья Дмитриевна катап айтты.

Айткан сўстўрди аайлабады, је ого болужарга кўўнзеп турганын билип, Хаджи-Мурат ого бажыла кекиди.

— Кунакты ундубай јўр — деп, Бутлер айтты.

— Мен оның чындык најызы деп ого айдып бер. Качан да ундубазым, — деп ол тилмеш ажыра каруузын береле, бир буды тыйрык та болзо, ўзенгиге јўк ле тийип ийеле, бийик ээрге качан ок тўрген ле јенгил калып чыгып алды. Бўрўгин чике кийип, темиккен аайынча кол мылтыгын тудуп кўрўлў, горец атка стурганда кандый омок ло јуучыл бўдўмдў болотон эди, ол онойдо ок отурып алала, Иван Матвеевичтин туразынан ырап јортуп ийди. Ханефи ле Элдар онойдо ок аттарына минип, айылдың ээлериле, офицерлерле јакалай јакшылажып алала, бойының мюршидин ээчий јелдирип бардылар.

Атана берген улус керегинде куучын башталды.

— Эр десе эр!

— Арслан-Ханга сырангай, бўрў чилеп, чурап барган ине, чырайы чек кубула берген.

— Мекелеп салар, ол јаан мекечи кижн болгодый — деп, Петроковский айтты.

— Кудайга баш, орустарда ондый мекечилер көп болгон болзо — деп, Марья Дмитриевна, кенетийин калжуурып киришти. — Бисте бир недеде жатты, бир де кижини онон жаман неме көрбөдү — деди. — Жалакай, сагыштуу, чындык.

— Слер онын ондыйын кайдаг билдигер?

— Билгем учун айдып турум.

— Сагыжын жетти бе, а? — эжиктен чыгып келген Иван Матвеевич айтты, — чып ла чын ондый болгон эмтир.

— Же сагыжым да жетти. Слерге не? Жаңыс ла не керек жакшы кижини жамандаар. Ол татар да болзо, жакшы кижини.

— Чын, Марья Дмитриевна, — деп, Бутлер айтты. — Адаанын алганын жакшы.

XXI

Чеченский линиянын озочыл жаткан улустын жүрүмү азыйдагы ла аайынча өдүп турган. Ол өйдөг бери эки тревога болгон, ол тревогаларга роталар жүтүрүп, казактар ла милиционерлер мантадып чыгып тургандар, же экилезинде горестерди токтодып болбогондор. Олор жүре бергилейтен, бир катап Воздвиженскийде бир казакты өлтүрөлө, казактардын сугарып турган сегис адын айдап апаргандар. Аулды тоноп барган калганчы өйдөг бери табарулар болбогон. Князь Барятинскийди сол флангтын жаңы начальниги эдип көстөгөнинег улам жаан Чечения жаар жаңыс ла жаан экспедиция келерин сакып тургандар.

Кабардинский полктын азыйгы командири угу-төзи жанынан энчи алачы кижининг наязы, князь Барятинский, эмди бастыра сол флангтын начальниги болуп ала-ла, государьдын жакарузын онон ары бүдүрерге Грозныйга келеле, тургуза ла жаан отряд жууп алган. Государьдын ол жакарузы керегинде Чернышев Воронцовко бичиген. Воздвиженскийде жууп алган отряд онон чыгып, Куринский жаар ууланып барган. Ондө черүлер туруп, агаш кезип тургандар.

Лиит Воронцов жакшынак чекпен палаткада жаткан, онын үй кижизи, Марья Васильевна, лагерьге келип, көп катап конуп туратан. Барятинскийдин Марья Васильев-

нала колбулу болгоны кемге де жажытту неме эмес болгон. Офицерлер ле солдаттар Марья Васильевна лагерде болгондо оморды тунде жажытту каруулдарга ийип турган учун оны чугулдап тургандар. Горецтер орудиелерин жууктада тартып экелеле, лагерь жаар пушкадан аткылап, ядролорды божодып тургандар. Бу ядролор коп сабазы тийбейтен, онын учун тегин ойдо бу адыштарга удурлажа кандый да иштер откюрилбейтен, же горецтер орудиелерин жууктада экелип алала, Марья Васильевнаны коркытпазын деп жажытту каруулаарга улус ийип турган. Барыняны коркытпаска болуп, солдаттар ла бийик обществодо жаман кордирген офицерлер кажы ла тунде жажытту каруулдарга барып турарын корор кундери жок болуп, Марья Васильевнаны жаман состорло айткылап тургандар.

Бу отрядка ондо жуулган Пажеский корпусга тужында кожо ажанып журген бойынын нокорлорине ле Курьевский полкто служить эткен нокорлорине жолугып туштаарга, начальник болордо кожо журген адьютанттарла база ординарецтерле туштажарга Бутлер бойынын шибезинег отпусага келген. Онын келгенинин баштапкы кундериинег ала ого суреен сунчилу болгон. Ол Полторацкийдинг палатказына тужуп, мында оны сунчилу уткуган коп таныштарын тапкан. Ол Воронцовко до барган, оны ол ас билетен, ненин учун дезе бир эмеш ле ойдо оныла кожо жангыс полкто служить эткен. Воронцов оны жалакай уткуп, князь Барятинскийле таныштырып, Барятинскийденг озо сол флангтынг азыгы начальнигине, генерал Козловскийге учурлап эткен уйдежунинг обедине кычырган.

Обед суреен жакшы болгон. Алты палатканы экелип, коштой-коштой тургузып салган болгон. Омордын бастыра сынына чыгара аш-курсак салган приборлор ло болуштонтор толо болгон стол тургузылган. Ончозы петербургский гвардейский журумди эске алындырып турган. Эки часта столго отурдылар. Столдын ортозында бир жанында Козловский, одожында Барятинский отургандар. Козловскийдинг эки жанында Воронцовтор: он жанында обогони; сол жанында уйи отургандар. Столдын эки жанынча бастыра узунуна чыгара Кабардинский ле Куринский полктордын офицерлери отургандар. Бутлер Полторацкийле коштой отурган, экилезин сунчилу калыражып

(куучындажып), коштой отурган офицерлерле кожо ара-кы ичил отургандар. Ажанарга отургылаарда ла денщиктер бокалдарга шампанский аракыны уруп баштаарда, Полторацкий акту жүрегинең коркыганду ла ачынганду Бутлерге айтты:

— Бистийи уйатка түжер.

— А не?

— Ого куучын айдар керек ине. А ол нени эдер аргалу?

— Ондый, карындаш, онызы октор алдында коруларга жазаган јерди алары эмес. Ого үзеери коштой абакай кижиле база бу оның јакарузын угатан господалар. Чындап та, оны көрөргө ачымчылу — деп, офицерлер бойы бойлоры ортодо куучындажып отурдылар.

Көдүригилү минут једип келди. Бяратинский туруп, бокалын (чөөчөйин) көдүрип Козловский јаар баштанып кыска куучын айтты. Бяратинский куучынын божодордо, Козловский туруп чыгала, жоон үниле куучындап баштады:

Оның Бийик Величествозының күүн-табыла мен слердең атанып барып јадым, господа офицерлер, слерле айрылыжып јадым — деп, ол айтты. — Је мени јаантайын слерле кожо деп бодогор... Јаланда өдүп турган јууны јагыс кижиле јенгип болбозын слер билеригер. Оның учун мен службамда неле, канайып, кайралдаткамла, государь императордың учун күүнзек болгоныла канайып бастыра күндүлеткенимле, канайып бойымның бастыра айалгамла, канайып јакшынак адымла — ончозыла, кыйалта јогынаң ончозыла, канайып... — мында оның үни тыркырай берди, — мен, канайып, јагыс ла слерге ле јагыс ла слерге, мениң күндүлү најыларым, молјулу! — Чырышту јүзи тамла тың јуурыла берди. Ол ыйламзырай берди, оның көстөринде јаш мөлтирей чыкты. — Бастыра жүрегимнең слерге, канайып, бойымның акту жүрегимнең јакшы күүнимди айдып турум...

Козловский оңон ары куучындап болбоды, туруп чыгала, ого јууктап келип турган офицерлерди кучактанып турды. Ончолоры жүрексип турдылар. Княгиня жүзүн платла жаап алды. Князь Семен Михайлович, оозын тыртыйтып, көстөрин типилдеди отурды. Көп офицерлердин көстөрининг јажы база акты. Козловскийди сүреен ас бил-

ген Бутлер де көзининг жакын база токтодып болбоды. Мынызы ончозы ого ойинен өткүрө жарап турган. Онын кийининде чөбчөйлөрдү Бярятинский учун, Воронцов учун, офицерлер учун, солдаттар учун көдүрүп ичкиледди. Айылчылар ичкен аракыдан ла анчадала жуу жанынан сүрекей күүнзеп куучындашкан жуучыл эрмектерден эзирип калган обедтен чыктылар.

Күн сүрекей жакшы, айас, ару кейлү, онын учун кижининг күүн-санаазы көдүринги болгон. Бастыра жанынан оттор тырсылдажып, кожондор угулып турды. Бастыра-зы нени де байрамдап тургандый көрүнүп турган. Бутлер сырангай ла ырысту, жакшы күүн-санаалу Полторацкий жаар барды. Полторацкийдин айылына офицерлер жуу-лып, көзөр ойнойтон столды тургузып, адьютант банка жүс салковой тургусты. Бутлер штанынын карманында бойынын сумдугын (акчанын кабын) колына тудунып, палаткадан эки катап чыккан, же, учы-учунда, көзөр ойнобозым деп бойына ла карындаштарына сөзин берген де болзо, чыдажып болбой, көзөр ойноорго кириже берди.

Бир де час өтпөди, Бутлер бастыра бойы кызарып, терлеп, мелле уймалып калган, столго эки колыла чапчактанып тайанып алган отуруп, ойнотырган акказынын тоозын бичип турды. Ол сүреен көп акча ойнотырган, ойнотырган акказынын тоозын да чотоорго коркып турган. Ол төлүзүн тоолобой до туруп, озолодо алатан бастыра иш жалын ла бойынын адын да садып төлөзө, таныш эмес адьютанттын байадан бери бичип алган төлүзүн төлөп тө болбос болгон. Ол оноң до ары ойноор эди, же адьютант чырайын соодып, бойынын ару ак колдорыла көзөрдү столго салып, Бутлердин мелле бичиген тоолорын чотой берди. Бутлер уйалып ойноткон акказын тургуза бастыразын төлөп болбос учун онын жаманын таштазын деп сурап, төлү акчаны ол айылынан ийе береф деп айткан, онойдо айдарда, бастыра улустарга ол ачу боло бергенин, керек десе Полторацкий де онын көзи жаар удур көрбөй турганын ол көрүп ийди. Бу онын калганчы энтери болгон. Ол көзөр ойнобой, Воронцов жаар кычырарда барган болзо, «ончозы ла жакшы болор эди» деп сананган. Эмди десе жаңыс та коомой эмес, же коркышту коомой болгон. Нөкөрлөрилө база таныштарыла жакшылажып алала, ол айылы жаар атана бер-

ген, жанып келеле, тургуза ла уйуктаарга жадып, ойнотырган кийининде канайып уйуктайтан эди, онойдо он сегис частын туркунына чыгара уйуктады. Оны үдешкен казакка чай ичерге берерге ол Марья Дмитриевнадан бежен акча сураганынан ла онын кунукчыл бүдүжинен ле кыскарта берген карууларынан улам ол көзөрлөп ойнотырып ийген деп, Марья Дмитриевна билип, ненин учун оны Иван Матвеевич божоткон деп оны чугулдады.

Эртезинде Бутлер он эки часка барып жадарда уйкудан туруп, бойынын айалгазын эске алынала, ойто ло катап жадарга сананган, же уйуктаарга жарабас болгон. Таныш эмес кижиге төлүлү болуп арткан 470 салковойды төлөп берерге эп-арганы табар керек болгон. Ол эп-аргалардын бирүзи карындажына письмо бичигени болуп жат. Ол письмодо бойынын жаман эткен кылыгын таштазын деп, олордын текши ээлеринде арткан теермен учун калганчы катап ого 500 салковойды ийзин деп жайнап, сурап бичиген. Онын кийининде бойынын керик төрөөни үй кижиге ондый ок 500 салковой акчаны ол күүнзеген кандый да процент учун ого ийзин деп сурап письмо бичиген. Онын кийининде ол Иван Матвеевичке ондо эмезе Марья Дмитриевнада акча бар болор деп, өдүшке онон 500 салковой акча сурап аларга барган.

— Мен берер эдим — деп, Иван Матвеевич айтты, — эмди ле берер эдим, же Машка бербес. Олор, эмегендер, сүрекей карам, көрмөс олорды билер. А керектин аргазын табар керек, көрмөс оны алзын. Ол көрмөстө, маркитантта, бар эмеш пе?

Же маркитанттан төлүгө ченеп те сураарга керек жок болгон. Эмди Бутлерге болушты жагыс ла карындажынан эмезе төрөөн үй кижиден сакыыр керек болгон.

XXII

Чечняда бойынын амадузына јединип болбой салала, Хаджи-Мурат Тифлиске ойто келип, күнүн сайын Воронцовко барып турган. Воронцовко келип, олјолоткон горрецтерди јууп, онын билезин олорло толуп берзин деп оны јайшап, билези јогынан туйуксынып, буулатырып, күүнзегени аайынча орустарга служить эдер ле Шамильди јоголтып салар арга јок деп айдып туратан. Арга барынча эдечи болуп јарты јок сөзин берип турган, же эде-

рин узадып, Тифлиске генерал Аргутинский¹ келзе, оны-ла эрмектежип керекти бүүдүрерим деп ол айдып туратан. Онойдордо, Хаджи-Мурат Закавказьеде жаан эмес Нуха деп городто кезек өйгө жадарга барарга жөп берзин деп, Воронцовтон сурап турган. Ол городто ого Шамильде жөптөштү куучын өткүрерге ле бойынын билези керегинде ого жуук улустарла эрмектежерге эптү болор деп ол бодоп турган. Ого үзеери Нухада, магометанский городто, мечет бар болгон, ондо ол магометанский законнын некеп турган молитваларын эптү өткүрер аргалу болор эди. Воронцов мынызы керегинде Петербург жаар бичиген, же ондый да болзо, Хаджи-Муратка Нуха жаар барга жөпти берген.

Воронцовко, петербургский жаандарга, онойдо ок Хаджи-Мураттын историязын билген орус улустардын да көп сабазына бу история кавказский жууда ырысту једим эмезе тегин ле јилбүлү учурал деп бодолып турган. Хаджи-Муратка дезе бу, анчадала калганчы өйдө, онын јүрүминде коркушту кубулта болгон. Ол кезигинде бойын корулап, кезигинде Шамильди көрөр күүни јок болгонунан улам туулардан качкан, бу качыш кандый да күч болгон болзо, ол бойынын амадузына једип алды, онын јенүзи баштапкы өйдө оны сүүндирип ле ол Шамильге табару эдер пландарды чын ла шүүнип турган. Је билезин јенгил чыгарып алар деп турганы онын сананганынан күч болгон эмтир. Шамиль онын билезин алып, ол јодо тудуп тура, үй улустарын аулдар сайын бастырып ийер, уулын дезе өлтүрерге эмезе соккор эдип саларга сөзин берген. Эмди Хаджи-Мурат Нуха жаар Дагестанда бойынын улустары ажыра сүмеленип эмезе ийде-күчле билезин Шамильден айрып аларга ченежер саанаалу барып јатты. Ого беринген аварецтер онын билезин уурдап апарарга шыйдынып ла билеле кожо орустарга чыгып келерге турулар, же бу керекке белен болгон улустар сүреен ас деп, озор билени түрмеге отургузып салган јерде, Веденодо, эдерге барынып болгылабайт, же билени Веденодон өскө јерге апарза јангыс ла ол учуралда уурдаар деп Нухада Хаджи-Муратта болгон калганчы элчи

¹ Аргутинский Долгоруков Моисей Захарович (1797—1855) — Кавказский черүнинг генералы, Шамильге удурлажа тартышкан ағылу отрядтын начальниги.

ого јетирди. Ол тушта јолой омор оны эдерге мөлжөнүп турулар. Билезин аргадаганы учун ол үч мунг салковский акча беречи болды деп Хаджи-Мурат бойынын најыларына айтсын деп жакарды.

Нухада Хаджи-Муратка мечетьтен ле ханнын өргөзинен ыраак эмес, беш кыпту жаан эмес тура берилди. Ол ок турада оныла кожо жүрген офицерлер, тилмеш ле оны корулаачылар журтагандар. Хаджи-Мураттын жүрүми туулардан келген элчилерди сакыырында, оморго туштап, куучындажарында ла Нуханын јанында таг атту амырап, јортып жүреринде өдүп турган.

Хаджи-Мурат 8 апрельде соодонуп јортып жүреринен јанып келеле, ол јок болгон өйдө Тифлистен чиновник келген деп билип алды. Чиновник ого нени экелген деп билип аларга күүнзеп те турган болзо, оны пристав чиновникле кожо сакып турган кыпка барардан озо, бойынын айылына барып, тал түштеги молитвазын өткүрди. Айылчылар отуратан ла улус келгенде куучындажатан өскө кып јаар ол чыкты. Тифлистен келген чиновник, течпек статский советник Кириллов Хаджи-Мурат он эки числого јетире Аргутинскийле туштажарга Тифлиске келзин деп, Воронцовтын күүнзегенин ого айтты.

— Јакшы — деп, Хаджи-Мурат чуғулду айтты.

Чиновник Кириллов онын ичине келишпеди.

— Акчаны экелдин бе?

— Экелдим — деп, Кириллов айтты.

— Эмди эки недеде учун — деп, Хаджи-Мурат айдала, он сабарын база төрт сабарын көргүсти. — Бери бер.

— Эмди берерис — деп, чиновник айдып, бойынын јолго алып жүрер сумказынан акчанын кабын чыгарды.

— Акча ого не керектү? — деп, Хаджи-Мурат билбей туру деп бодоп, ол приставка айтты, је Хаджи-Мурат билип ийеле, Кириллов јаар чуғулду көрди. Акчаны чыгарып тура, Кириллов бойынын князине, Воронцовко, јанып барза, нени айдарын билерге, Хаджи-Муратла куучын баштаарга күүнзеп, ого мында эрикчил бе деп тилмеш ажыра оноң сурады. Хаджи-Мурат штатский кийимдү ле мылтык-јепсел јок кичинек течпек кичи јаар тууразынан чуғулду көрөлө, каруузына нени де айтпады. Тилмеш суракты такып айтты.

— Менин оныла куучындажар күүним жок деп ого айт. Акчаны берзин.

Мынайда айдала, Хаджи-Мурат акчаны аларга шыйдынып, стол жаар катап ла отурды.

— Кириллов алтындарды¹ чыгарып, жети столбикке он алтыннан салды (Хаджи-Мурат кўнине он алтыннан алып турган) оларды ол Хаджи-Мурат жаар жууктада жылдырды. Хаджи-Мурат алтындарды черкес тоннын женине уруп, өрө туруп, сырагай ла сакыбаган жанынан статский советниктин белине соголо, кыптан чыгара басты. Статский советник тура жүгүреле, ого мынайда эдерге жарабас, ненин учун десе ол полковник чиндү кижине деп тилмешти көчүрүп берзин деди. Пристав та база онойдо ок айтты. Же Хаджи-Мурат билип жадым деп, бажыла кекип, кыптан чыга берди.

— Оныла нени эдеринг — деп, пристав айтты. Кылышла кадап ийзе, божогоны ла ол болор. Бу көрмөстөрлө эптежил болбозынг. Онын калжуурып, чугулданып турганын мен көрүп турум.

Бозом кире ле берерде, көстөрине жетире башлык бөрүкө баштарын ороп алган эки лазутчик туулардан келгиледи. Пристав оларды кып жаар Хаджи-Муратка кийдирди. Лазутчиктердин бирүзи эттү-канду кара тавлице экинчизи эт-кан жок арык кижине болды. Олардын экелген жетирүлери Хаджи-Муратка сүүнчилү эмес болды. Онын билезин аргадап алачы болгон нөкөрлөри Шамильдег коркып, эмди мойноп ийдилер. Хаджи-Муратка кем ле болужар болзо, оны сырагай ла коркышту кыйнап өлтүрүп саларыла Шамиль коркыдып турган. Лазутчиктердин куучындарын угуп алала, Хаджи-Мурат карчый салып алган буттарына чанчактанып, бажын папаха жаар сугуп алала, узак унчукпай отурды. Хаджи-Мурат сананган, узак сананып отурган. Эмди калганчы катап сананып, кандый бир эп-сүме табар керек деп ол билген. Хаджи-Мурат бажын көдүрүп, эки алтынды алып, лазутчиктерге бирден береле, айтты:

— Барыгар.

— Каруузы кандый болор?

Кудай канайда берзе, каруузы ондый ок болор. Барыгар.

¹ Алтын — беш ле он салковойлордог монета.

Лазутчиктер туруп, жүре бергиледи, Хаджи-Мурат чаңчактарыла тизелерине тайанып алган ширдекте отурганча ла болды. Ол онойдо узак отуруп, сананган.

«Нени эдер? Шамильге бүдүп, ого ойто жанар ба? — деп Хаджи-Мурат сананган. — Ол түлкү — мекелеп ийер. Ол мекелеп те ийбес болзо, ого жеерен чачту мекечиге, багарга жарабас болгон. Ненин учун жарабас болгон десе, ол эмди, орустарда болгон кийининде, меге бүтпес» — деп, Хаджи-Мурат сананып турган.

Туттырып алала, улуста жадып, онын кийининде бойынын туулары жаар нөкөрлөрине жанган шонкор керегинде тавлинский чөрчөкти ол эске алынды. Ол шонкор ойто жанып келген, же жолдордо күзүничектери артып калган. Шонкорлор оны айылдарына божотподылар. «Қайда сени мөнгүнле чүмдеген жер жаар учуп бар деп, — озор айттылар. Бисте күзүничектер жок, тужак та жок» — Шонкор төрөлин таштап барар күүни жок болуп, артып калды. Же өскө шонкорлор оны божотпой, чокуп, өлтүрүп салдылар.

«Онойдо мени де чокуп өлтүрүп салгылаар» — деп, Хаджи-Мурат сананды.

«Мында артар ба? Орус каанга Кавказты бактырып, мак, жамы, жөжө аларга једип алайын ба?»

«Онойдо эдерге арга бар» — деп, ол сананып, Воронцовло тушташканын ла карыган князьтын жылбындууш сөстөрүн бойында эске алынды.

«Је эмди ле эп-сүмени табар керек, онон башка ол билезин өлтүрүп салар».

Хаджи-Мурат түниле уйуктабай, сананды.

XXIII

Түн ортозына јетпей ол билезин аргадап алар эп-сүмени тургузып алды. Туулар жаар качар ла ого јуук аварецтерле кожо Веденого албанла кирип, эмезе өлөр, эмезе билезин јайымдап алар деп, ол сананып алды. Орустар жаар ойто кайра билезин ол чыгарып алар ба, эмезе билезиле кожо Хунзах жаар качып бараганын ла Шамильге удурлажа тартыжарын Хаджи-Мурат сананбаган. Эмди тургуза ла орустардан туулар жаар качар керек деп, ол жангыс ла оны билип турган. Эмди мында сананып алганын бүдүрерин ол баштай берди. Ол

җастыктың алдынан бойының ватала сырыган кара беш-
медин алып, бойының корулачыларының кыбы жаар бар-
ды. Олор сенек ажыра јаткан. Эжиги ачык сенекке ол
чыгып ла барарда, чыкту ару кей оны јаба согуп, тураны
коштой турган садтан бир канча кушкаштардың кожо-
ны онын кулагына тың томылды.

Сенекти өдблө, Хаджи-Мурат оны каруулдайчылар-
дың кыбының эжигин ачты. Бу кыпта от јок болгон, ја-
ныс ла јангырып калган ай көзнөктөн јарыдып турды.
Стол ло эки отургуш туура турды, бастыра төрт каруул-
дайчы полдо ширдектерде ле буркаларда уйуктап јатты-
лар. Ханефи аттарла кожо артып, тышкары уйуктаган.
Гамзоло эжиктин кыјыраганын угуп ийеле, бажын өрө
көдүрип, Хаджи-Мурат јаар көрүп, оны танып ийеле, ой-
то јада берди. Онын јанында јаткан Элдар дезе тура жү-
гүрип, јакару сакып тура, бешмедин кийип турды. Кур-
бан ла Хан-Магома уйуктап јатты. Хаджи-Мурат беш-
медин столго салды, тон дезе столдың доскозына кату
неле де согуп ийди. Онызы тонго јаба көктөп салган ал-
тындар болгон.

— Мынызын да көктөп сал — деп, Хаджи-Мурат ай-
дып, Элдарга јангы алган алтындарын берди.

Элдар алтындарды алып, јарык јерге чыккан ла та-
рый, тургуза ла бычагын чыгарып алала, бешметтин ич
кыбын сөгө берди. Гамзало өрө туруп, буттарың карчий
салып алган отурды.

— А сен, Гамзало, мылтыктарды, кол мылтыктарды
көрүп, окторды белетеп алзын деп уулдарга айт. Эртен
ыраак барарыс — деп, Хаджи-Мурат айтты.

— Таары бар, октор бар. Белен болор — деп, Гамзало
айдала, айылап болбос нени де кимиренди. Ненин учун
Хаджи-Мурат мылтыктарды октоп алзын деп айтканын
Гамзало билип алды. Ол баштапкызынан ала, оноң до
ары јангыс ла немени күүнзеген: канча ла кире арга ба-
рынча, орус ийттерди токтооорын, өлтүрерин ле туулар
јаар качарын, эмди Хаджи-Мураттын база онойдо ок
күүнзеп турганын көрүп, ол санаазына јединип алды.

Качан Хаджи-Мурат жүре берерде, Гамзало нөкөрлө-
рин ойгозып, төртилези тунüle мылтыктарды, колмыл-
тыктарды, чактырмаларды, оксалгыштарды шиндеп көр-
гүлөп, коомойлорын солуп, котыга јангы таарыдан уруп,
кемјип салган таарылу бөксөни, сарјулу јамачыга ороп

салган окторды хозырьларга (патрон салар јерлерге) сугуп, үлдүлерин ле кылыштарын курчыдып, үлдүлерин үсле сүркүштеп турдылар.

Таг адар алдында, Хаджи-Мурат кудайга бажырап алдында, јунунарга суу аларга сенекке катап чыкты. Тышкары таг јарыыр алдында кушкаштар там ла үн алыжып кожондоп турды. Нөкөрлөрдиг кыбынаг дезе кылышты ташка курчудып турганынын бир аай шыркыраган табыжы угулып турган болгон. Хаджи-Мурат кадкадан сууны сузуп алала, бойынын эжиги јаар барып јадарда, мюридтердиг кыбында курчыдып турган табыштаг башка, Хаджи-Муратка таныш кожонды кожондоп турган Ханефиниг чичке коо үни база угулды. Хаджи-Мурат тура тўжеле, уга берди.

Кожондо канайда Гамзат уулдарыла кожо ак аттардын үүрин орустардын јеринен айдап апарганы керегинде айдылат. Онын кийининде Теректиг ары јанында ого орус князь канайып једижип ле ол бойынын, агаш ошкош көп, јаан черүзиле оны канайып курчап алганы керегинде айдылат. Оног ары Гамзат аттарды канайда өлтүрип ле бойыла кожо јүрген уулдарыла өлүп калган аттардын кийининде отурып алала, мылтыктарда октор божогончо, курларда кылыштар ла тамырларда кан јоголгончо орустарла канайып тартышканы керегинде ол кожондо айдылат. Је олордон озо Гамзат тегериде куштарды көрүп ийеле, олорго кыйгырды: «Слер, кеткин куштар, бистинг айылдарыс јаар учуп, бистинг сыйындарыска, энелериске ле ак чырайлу кыстарга ончобыс хазават учун өлүп калган деп слер айдып барыгар. Бистинг эди-сөөктөрис межикте јатпай, ачап бөрүлер бистинг сөөктөристи челдеп ле тажып баргылаар, бистинг көстөристи кара кускундар ойо чокуп салгылаар деп, олорго айдып барыгар».

Бу сөстөрлө кожон божоды, кунукчыл кожондогон бу калганчы сөстөргө сүүнчилү Хан-Магоманын омок үни кожолды. Ол кожоннын сырагай ла учында «Ля илляха иль алла» деп тыг кыйгырып, өткүн чөйө тартты. Онын кийининде ончозы тым боло берди, катап ла садтан јангыс ла кушкаштардын үндери, сыгыргандары ла түрген айланып турган ташка чарлаган темирдиг бир аай шыркыраганы ла каа-јаада сыгырганы эжиктиг ары јанынаг угулып турды.

Хаджи-Мурат сананып турала, канайда кувшин кыйындалып, оног суу төгүлүп турганын сеспей де калды. Ол кайкаганду бажын жайкайла, бойынын кыбы жаар кире берди.

Эртен тура кудайга бажырып божойло, Хаджи-Мурат бойынын мылтыгын шигдеп көрөлө, төжөгине отурды. База эдер неме жок болгон. Атанып барарга приставтан суранар керек болгон. Эм тура тышкары карагуй болгон, пристав дезе уйкудаг тургалак.

Ханефинин кожоңы ого энези кожондогон өскө кожонды эске алындырды. Бу кожондо чып ла чын болгон керек айдылат, — Хаджи-Мурат жаңы ла энеден чыгарда, ол тушта, же не керегинде ого энези куучындаган.

Кожон мындый болгон:

«Сениг болот кылыжың мениг ак төжүмди жара кескен, мен дезе ого мениг күнимди, мениг уулчагымды жаба туткам, оны бойымнын изү канымла јунгам, шыркам өлөңдөр лө тазылдар јогынаң јазылды, өлүмнен мен коркыбагам, мениг джигит-уулым да коркыбас».

Бу кожоннын сөстөри Хаджи-Мураттын адазына айдылган болгон, кожоннын учуры мындый болгон: Хаджи-Мурат энезинен чыгар тушта, ханша (ханнын абакайы) бойынын Умма-хан деп уулын база таап алган. Оног бойынын уулын, Абунуцалды, азырап берген Хаджи-Мураттын энезин эмдиги чыккан уулын эмистирип, азыразын деп айтты. Же Патимат бу уулын артызарга күүнзебей, барбазым деп айткан. Хаджи-Мураттын адазы чугулданып, барзын деп ого јакарган. Ол база катап мойноордо, оны кылышла кадады, ол тушта оны айрып алгылабаган болзо, өлтүрүп салар эди. Онойдо оны бербей, энези азырап алган, ол керек керегинде кожон чүмдеген.

Хаджи-Мурат бойынын энезин эске алынды: саклянын жабынтызынын үстинде энези оны койдонып, тере тоныла жаап алала, уйуктадар тушта бу кожонды кожондоп туратан, ол дезе шырканын сорбызы арткан јерди ого көргүзип берзин деп, энезин сурап туратан. Эмди энези чырыш јүстү, чачы кажайып калгандый арсак тиштү эмес, јиит, јараш ла ийде-күчтү деп көрүнип турган. Качан ого беш јаш болордо, ол уур болгон, же энези оны јүктенип алып, кыр ажыра таадазына апарып турган

чакту деп, энезин бойының алдында турган чылап, көрүп турды.

Мөнгүн акча согочы ак сагалду, чырыш жүстү таадазын, ол тамырлары кырлайып көрүнүп турган колдорула канайда мөнгүн акчаны согуп ла уулының уулын молитва айдарга албадап туратанын ол база эске алынды. Тууның эдегиндеги фонтан санаазына кирди, оноор, энезинин штанынан тудунып алып, энезиле кожо суу аларга жүрген. Оның жүзин жалаган арык ийт, анчадала ол энезинин кийининен уй саап ла сүт кайнадып турган сарай жаар барадарда ыштын ла ачыган сүттин жыды ла амтаны оның санаазына кирди. Энези баштапкы ла катап оның бажын канайда кырганы ла стенеде илип салган жалтырап турган жес тастаң бойының көгөрип калган болчок бажын канайда кайкап көргөни санаазына кирди.

Кичинек тужындагы жүрүмин эске алынала, ол бойы баштапкы ла катап бажын кырган, сүүген Юсуф уулы да керегинде эске алынды. Эмди бу Юсуф жиит жараш джигит болуп калган. Уулын калганчы катап көрөрдө, кандый болгонын эске алынды. Онызы ол Цельместен атаанып барар күн болгон. Уулы ого атты јединип экелеле, оны үйдежип саларга јөп сураган. Ол кийинип алган ла јуу-јепселдү болгон, бойының адын тискининен тудуп турган. Юсуфтын кызыл чырайлу, жиит, жараш жүзи ле оның бастыра бийик, коо сыны (ол адазынан бийик узун болгон) жиит тужындагы ат-нереле, жүрүмнің сүүнчизиле тынып турган. Жиит те болзо, јалбак ийиндери, јаш тужында јалбак белкенчеги, чичке, коо сыны, узун күчтү колдорула ийде күчи, бастыра ла кыймыктанганында чыйрак, эпчил болгоны јаантайын адазын сүүндирип, ол јаантайын уулын сүүнчилү көрүп туратан.

— Торт ло артып кал. Эмди сен айылда јангыскан. Эненди ле јаананды чеберле—деп, Хаджи-Мурат айтты.

Ол тирүде оның энезине ле јааназына кем де јаман этпес деп Юсуф айдып, санаазына јеткенинен кызарып, эр болгон ло омок чырайын Хаджи-Мурат ундубаган. Ондый да болзо, Юсуф адына минип, адазын кара сууга јетире үйдеп салды. Кара суудан ол ойто бурулды, оноң бери Хаджи-Мурат эмегенин де, уулын да көрбөди.

Эмди оның бу уулын Шамиль сокор эдип саларга сананган! Оның эмегениле нени эдип салары керегинде, ол сананбаска да турган.

Бу санаа-шүүлтелер Хаджи-Муратты торт ло току-натпай барды, ол керек дезе оноң ары отуруп та болбоды. Ол тура жүгүреле, аксап, эжикке түрген једип, оны ачала, Элдарды бойына кычырды. Күн чыккалак та болзо, је сыраңгај јарып калган болды. Кушкаштар кожондошкончо ло болды.

— Мен амырап јортып жүреге атанарга күүнзеп турум деп, барып приставка айт, аттарыгарды ээртегер — деп, ол айтты.

XXIV

Бу өйдө Бутлерди токунадып турган сок жаңыс неме јуучыл поэзия болгон. Ондый поэзияла жаңыс ла службабада эмес, је таңынаң жүрүминде де јилбиркеп турган. Ол черкесский костюм кийип алала, таң атту джигит болуп, Богдановичле кожо эки катап тозуулга барып жүрген, је эки катап барып жүрерде озор кемди де тутпаган, кемди де өлтүрбеген. Бу јалтанбазы ла јалтанбас јарлу Богдановичле најылашканы Бутлерге кандый да јакшы ла эң учурлу неме болуп билдирген. Јаан процентле акча беречи болуп еврейден акчаны төлүге алала, төлүзин ол төлөп салды, јартап айтса, аайына чыкпаган айалгазын жүк ле узадып, ырадып салды. Ол бойының айалгазы керегинде сананбаска кичееп турган, јуучыл поэзияны јилбиркегенинен башка, аракы ичип, бойының айалгазын ундуп саларга кичеенген. Ол там ла көп ичип, күннен күнге нравственный јанынаң там ла тың уйандап турган. Ол эмди Марья Дмитриевнага эң јакшы Иосиф болбой барды, оның кийининен там ла кату ухаживать эдип, Марья Дмитриевна јанынаң оны тың уйалткан кату согултага учурады.

Коруланарга тыңыда јазаган јер јаар апрельдин учында отряд келген, Бярятинский ол отрядты өдүп болбос деп бодолып турган бастыра Чечняны өдөр жаңы движениеге чыгарды. Мында Кабардинский полктын эки ротазы болгон, бу роталарды Кавказта јанжыгып тургузылган јан аайынча, Куринскте турган айылчы роталар эдип алынган болгон. Солдаттар казармалар сайын баргылап бойы-бойлорын жаңыс ла чайла, кашала, каарган этле эмес, је аракыла да күндүлегилеп тургандар, офицерлер дезе офицерлер јаткан јерге баргылады, мындагы

офицерлер жаңы келген офицерлерди күндүлөп турдылар.

Күндүлөш кожондожып, аракы ичкениле божоды. Сүреен эзирик, кызарбай кугарып калган Иван Матвеевич отургушты айра минип алган отурды, ол бойынын үлдүзүн ушта тартала, оныла өштүлөрдү өлтүрүп турган кичи болуп чаап, бирде чукулдажып, бирде каткырып, бирде кучактаныжып, бирде бойынын сүүген кожонгона «Өткөн жылдарда Шамиль түймөп баштаган, трай-рай-рата-тай, өткөн жылдарда» бийелеп турды.

Бутлер мында ок болгон. Ол мынызынаң жуучыл поэзияны көрөргө күүнзеп турган, же терең санаазында бир жанынаң ого Иван Матвеевич ачынчылу болгон, же оны токтодып алар кандый да арга жок болгон. Бутлер аракыдан бажы оорый бергенин сезип ийеле, араайынаң чыгып, айылы жаар жана берди.

Толу ай ак тураларды ла жолдын таштарын жарыдып турды. Сүрекей жарык болгон, жолдо кандый ла темдек, салам, сай таш көрүнүп турган. Айылына једип келерде, Бутлер Марья Дмитриевнага туштады, ол бажын ла ийиндерин бөктөп турган платту болгон. Ого Марья Дмитриевна согулта берген кийининде, Бутлер эмеш уялып, оныла туштажарынаң кыйып турган. Эмди дезе айдын күнде ле ичип алган аракынын изүзиле Бутлер бу тушташка сүүнип, база ла катап оныла эптү-јөптү нак болорына күүнзеген.

— Слер кайдаар барып јадыгар? — деп, ол сурады.

— Бойымнын өбөгөнимди көрөргө барып јадым — деп, ол јалакай каруузын берди. Ол Бутлердин оны ухаживать эткенин акту санаазынаң чек јаратпай турган, же калганчы өйдө Бутлердин оныла тушташпай, кыйып турганы онын санаазына јаман болды.

— Оны не барып көрө, ол бойы келер.

— Келип болгой не?

— Келип болбозо — улус экелер.

— Ондый, онызы јакшы эмес ине, — деп, Марья Дмитриевна айтты. — Онойдордо, барбайын ба?

— Јок, барбагар. Торт ло јаналы.

Мария Дмитриевна бурулып, айылы жаар Бутлерле коштой барды. Ай сүреен жарык турды, жолдын јаныла бараткан көлөткөни айландыра јиргилјин баратты. Бутлер бойынын көлөткөзүн айланып турган јиргилјинди көрүп, Марья Дмитриевна кандый да болзо онын ичине

жарап жат деп, ого айдарга сананып, же куучынды канайып баштайтанын билбей турды. Ол нени айдарын Марья Дмитриевна сакып турган. Онойдо унчукпай олор айылга једип ле келерде, толыктыг ары јанынаг таг атту улустар чыкты. Конвойло кожо офицер келип јатты.

— Кудай кемди экелип јат? — деп, Марья Дмитриевна айдала, јолдог туура турды.

Келип јаткан улусты ай кийининен јарыдып турган, онын учун Марья Дмитриевна јаба јортып ла келерде, олорды танып ийди. Ол азыйда Иван Матвеевичле кожо служить эткен Каменев деп офицер болгон, онын учун Марья Дмитриевна оны танып турган.

— Петр Николаевич, слер бе? — деп, оног Марья Дмитриевна сурады.

— Мен — деп, Каменев айтты. — А, Бутлер! Јакшылар ба! Уйуктабай туругар ба? Марья Дмитриевнала экү содоп базып јүригер бе? Көрүгер, Иван Матвеевич слерге берер. Ол кайда?

— Угуп туругар ба — деп, Марья Дмитриевна айдып, тулумбастыг ла кожоннын табыжы угулып турган јер јаар көргүсти. Јыргагылап јат.

— Бу не, слердийи јыргагылап јат па?

— Јок, Хасов-Юрттанг келгилеген, күндүлежип турулар.

— А, онызы јакшы керек. Мен де оройтыбазым. Мен ого јүк ле минутка туштаарга турум.

— Не, керек бар ба? — деп, Бутлер сурады.

— Кичинек керек бар.

— Јакшы ба эмезе коомой бо?

— Кемге кандый! Биске јакшы, кемге-кемге коомой — деп, Каменев каткырып ийди.

— Бу өйдө јойу да улус, Каменев те Иван Матвеевичтин айылына јууктап келдилер.

— Чикриев! — деп, Каменев казакка кыйгырды. Турага јууктада јорт.

— Донской казак арткандарынаг озолоп јууктада јортып келди. Казак донской кийимдү, сопогту, шинельдү, ээрди ажыра арчымак салып алган болды.

— Је, чыгарзан — деп, аттан түжүп тура, Каменев айтты.

Казак адынаг база түжеле, арчымактан нелү де та-

арды чыгарды. Каменев казактын кольманг таарды ала-ла, колын таарга сукты.

— Слерге солунды көргүзейин бе? Слер коркыбазгар ба? — деп, ол Марья Дмитриевнадан сурады.

— Незин коркыйын—деп, Марья Дмитриевна айтты.

— Бу — деп, Каменев айдып, кижинин бажын таарданг чыгарып, айдыг жарыгына көргүсти. — Танып туругар ба?

Бу чачын кырып салган, көстөринин үстинде кабактарынын сөөктөри бултыйып чыгып калган, кыскарта кезип салган ээк ле эрин сагалду, бирүзи ачык, экинчизи жарымдай жұмылып калган көстөрлү, терстелип калган кара канга уймалган тумчукту, чала жара чаап салган баш болгон. Мойынын кандалып калган коларткышла ороп салган болгон. Бу башта көп шырка да болгон болзо, көгөрүп калган эриндеринин жуурылган жерлеринде баланын чырайындыг не де бар болгон.

Марья Дмитриевна көрүп, бир де неме айтпай, тескери бурылып, айылы жаар түргөн жүре берди.

Бутлер көзин бу коркышту баштан айрып болбоды. Бу жуукта ла најылык куучындажып, кожо энирлер өткүргөн Хаджи-Мураттын бажы болгон.

— Канайда болды? Кем оны өлтүрди? Кайда? — деп, ол сурады.

— Качарга сананган, тудуп алганыс — деп, Каменев айдып, башты казакка берди, бойы дезе Бутлерле кожо тура жаар кирди.

— Эрдин өлүмиле өлди — деп, Каменев айтты.

— Бу ончозы канайда болды?

— Акыр, сакып алыгар, Иван Матвеевич желзе, мен ончозын кыйузынанг ала жазап, куучындап берерим. Мени оның учун ийген ине. Бастыра удурлашкан жерлерге, аулдарга алып жүрүп көргүзип турум.

Иван Матвеевичтин кийининег киж ийдилер, ол дезе эзирик, онойдо ок тыг эзирик офицерле кожо жанып келеле, Каменевти кучактап турды.

— Мен слерге келгем деп, Каменев айты, — Хаджи-Мураттын бажын экелгем.

— Төгүдеп жадын! Өлтүрүп салдыгар ба?

— Эйе, качарга сананган.

— Мекелеп ийер деп, мен айтпай кайтым. Айдарда кайда ол? Баш? Көргүссенг.

— Казакты кыйгырдылар, ол башту таарды алып келди. Башты таардан чыгардылар, Иван Матвеевич эзирик көзиле баш жаар узак көрүп турды.

— Кандый да болзо, эр болгон — деп, ол айтты. — Бер, мен оны окшойдым.

— Эйе, чын, жалтанбас кижини болгон — деп, офицерлердин бирүзи айтты.

Ончо улус башты көрөлө, оны ойто ло казакка бердилер. Баш тыг согулбазын деп, казак оны таар жаар араай салды.

— А сен кайттың, Каменев, көргүзип турарыңда не кимиренип туруң — деп, бир офицер айтты.

— Жок, бер, мен оны окшойдым. Ол меге үлдү сыйлаган — деп, Иван Матвеевич кыйгырып турды.

Бутлер кирнестеге чыгып келди. Марья Дмитриевна кирнестенин экинчи тепкижинде отурды. Ол Бутлер жаар кайра көрөлө, ойто чугулду бурула берди.

— Слер кайтыгар, Мария Дмитриевна — деп, Бутлер сурады.

— Слер ончогор кижини өлтүречилер. Көрөр күүним жок. Чын ла кижини өлтүречилер деп, ол өрө туруп айтты.

— Онойдо кемле де болордон айабас — деп, нени айдарын билбей, Бутлер айтты. — Жууда не болбос.

— Жуу! — деп, Марья Дмитриевна кыйгырды. — Кандый жуу? Кижини өлтүречилер, артык эрмек жок. Өлгөн сөкти жерге көмүп салар керек, олар десе электеп, каткырыжып жат. Кижини өлтүречилер, чын ла деп ол катап айдала, кирнестеден түжүп, туранын кийининдеги эжик ажыра, айылы жаар жана берди.

Бутлер айылчылар отуратан кыпка ойто келеле, керек канайда болгонын ончозын кыйузынан ары куучындап берзин деп, Каменевтен сурады.

Каменев десе куучындап берди.

Керек мынайда болгон.

XXV

Хаджи-Муратка городтон ыраак эмес таң атту каруулдап жүрген казактарла кожо амырап жортып жүрөргө жөп берилген болгон. Нухада бастыразы бежен казак болгон, олардон он кирези кижини жамылу болгон, арткандары десе, берилген приказ аайынча, он кижиден ийер

болзо, каруулдап жүрерге күн алыстап ийип турарга келижер эди. Онын учун баштапкы күнде Хаджи-Мурат-ла кожо он казакты ийдилер, онын кийининде бойынын корулайчыларын ончозын кожо албазын деп Хаджи-Мураттан сурап, оны каруулдаарга беш казактан ийип турарга жөптөжип алдылар. Же 25 апрельде Хаджи-Мурат соодонуп жортып жүрерге бойынын бастыра беш корулайчызын кожо алды. Качан Хаджи-Мурат адына минип жадарда, оныла кожо беш корулайчызы атанарга турганын военный начальник көрүп ийеле, ончозын кожо аларга жөп берилбей жат деп, ого айдарда, Хаджи-Мурат укпайчы кижини болуп, адын ичкери жортырды. Онойдордо, военный начальник оны катап-катап сурабады. Казактарла кожо чачын кайчылап салган, жиит, георгиевский кавалер урядник Назаров бар болгон. Ол эски кудай жанду жокту биледе эн жааны болгон, ол адазы жогынан өзүп, үч кысту ла эки карындашту карыган энезин азырап турган.

— Ыраак божотпой көрүп тур, Назаров — деп, военный начальник кыйгырды.

— Угуп турым, слердин благородие — деп, Назаров каруузын берип, үзениге будун чөйө тееп, жүктенип алган мылтыгын колыла тудуп, конкок тумчукту, бийик сынду жеерен жакшынак адын желдиртип ийди. Онын кийининен төрт казак барып жатты: баштапкызы уурчы ла табаачы узун сынду, арык чырайлу Ферापонтов — Хамза-лого таары саткан кижини, ол служить эдер ойин божоткон; оной ары жиит эмес, бойынын күчиле мактанып туратан су-кадык эттү-канду Игнатов; уйан күчтү жажы жеткен жок Мишкин, бастыразы ла оны электеп каткырыжып туратан; база энезинин сок жангыс уулы болгон ак чырайлу, жаантайын жалакай ла сүүнчилү болгон Петраков.

Эртен турадан ала туман болды, же ажанар ойгө жетире туман тарап, жангы ла жайылган жалбырактарга, жаш өлөңдөргө, аштын кылгаларына, жолдын сол жанында көрүнүп жаткан түргөн сууга күн тийип, жалтырап турды.

Хаджи-Мурат адын бастырып барып жатты. Казактар ла оны корулайчылар артып калгылабай, онын кийининен жортып барадыры. Шибееден жолго жортып чыктылар. Баштарына корзиналар тургускылап алган үй улустар, абраларда солдаттар, буйволдорло жегип алган чыкырап турган абралар жолой ологорго учураган. Эки беристе ки-

релү ырап барала, Хаджи-Мурат бойының кабардин укта ак адын камчылап ийди, онын ады жорголоп баратты, онын корулайчылары кийининен желдирип бардылар. Онойдо ок казактар баргылап жатты.

— Эх, онын минип алган ады якшы ат — деп, Феррапонтов айтты. — Ол өйдө ол кандый да joboш болзо, оны адынан түжүрип салар эдим.

— Карындаш, Тифлисте бу аттын учун үч жүс салковой бергилеген.

— А мен бойымнын адымла озолой берерим — деп, Назаров айтты.

— Андый ла, озолой береринг — деп, Феррапонтов айтты.

Хаджи-Мурат адын там ла түргендедип турды.

— Эй, кунак, онойдо жарабас. Араай! — деп, Хаджи-Муратка једижип тура, Назаров кыйгырды.

Хаджи-Мурат кайра көрүп, нени де айтпай, онойдо ок адын араайлатпай, түрген баратты.

— Көр, нени де сананып алгандар, көрмөстөр — деп, Игнатов айтты. — Көрүп турун ба, түргендеп ле јат.

Онойдо туулар јаар ууланып, бир беристе кирелү баргылады.

— Јарабас деп мен айдып турум! — деп, Назаров каптап кыйгырды.

Хаджи-Мурат каруузын бербей, кайра көрбөй, јаныс ла адын түргендедип желдиртип баратканынан мантадарына көчти.

— Төгүн, качып барып болбозын — деп, ачынган Назаров кыйгырды.

Ол жоон сөктү јеерен адын камчылап ийеле, үзенгиге чөйө тееп, туруп, ичкери энчейип алала, адынын узын бош, бош салып, Хаджи-Мураттын кийининен мантатты.

Качан ол јакшынак күчтү адына јапшынып алала, түс јолло Хаджи-Мураттын кийининен мантадып учуп барып јадарда, тегери ајас, кей ару болгон, Назаровтын санаа-јүрегинде јүрүмнинг ийде-күчи сүүнчилү ойноп турды. Онын санаазына да кандый бир јамаң, ачынчылу эмезе коркушту неме болоры кирбеген, кажы ла калыткан сайын Хаджи-Муратка једижип келеткенине ол сүүнип бараткан. Хаджи-Мурат ого јууктап келеткен казактын јаан сөктү адынын тибиртин угуп, ого удабай ла ол једижип келетенин санаага алынып, он колыла кол-

мылтыкты тудуп, сол колыла эди изип, токунабай барган ла кийининде аттың тибиртин угуп турган кабардинец адының тискинин араайынан кайра тартып тудуп турды.

— Жарабас, мен айдып турум! — деп, Назаров кыйгырып, Хаджи-Муратка једижип келеле, оның адының тискининен тудуп аларга колын суй тутты. Је ол тискининен туткалакта, мылтык адылды.

— Сен канайып турун? — деп, Назаров төжинен тудунып, кыйгырды. Уулдар, оморды адыгар — деп, ол айдып, јайканып, ээрдинг кажына јыгылды.

Је горецтер мылтыктарын казактардан озо алгылап, казактарды колмылтыктардан аткылап ла үлдүле кезе чапкылап турдылар. Назаровтың ады үркүп, нөкөрлөрүн айландыра мантап турды, ол бойы дезе адының мойынында каландап јүрди. Игнатовтың минип алган ады јыгылып, оның будын төжөнип ийди. Эки горец үлдүлерин чыгарып алгылайла, аттарынан түшпей оның бажына ла колдорына чаап турдылар, Петраков нөкөрүн аргадап аларга тап эдерде, ол ок өйдө эки ок: бирүзи јардына, экинчизи мыкынына келип тийип, оны өртөп ийгиледи, ол таар чылап, аттан андана берди.

Мишкин адын буруп, ойто крепость јаар мантатты. Ханефи Хан-Магомала кожо Мишкинниг кийининен мантадарга тап эттилер, је ол алдында ыраак бараткан, горецтер ого једижип болбос болгон.

Ханефи ле Хан-Магома казакка једижип болбозын көрүп ийеле, бойларының улустары јаар ойто бурулдылар. Гамзало Игнатовты кылышла өлтүрүп, Назаровты адынан антарып база өлтүрүп салды. Хан-Магома өлгөн улустардан патронду сумканы чечип алып турды. Ханефи Назаровтың адын аларга санаарда, је Хаджи-Мурат, керек јок деп, ого кыйгырып, јолло ичкери мантатты. Оның мюридтери, омордын кийининен мантап келеткен Петраковтың адын сүргилеп, Хаджи-Мураттың кийининен мантаттылар. Качан казактар башнядаг тревоганы согуп турарда, омор Нухадан үч беристе рис өскүрген кыраның ортозында болдылар.

Петраков ичин јаара кестирип салган чалкойто јатты, оның јиит јүзи тегери јаар баштанып калган, балык чылап, кыйкылдап өлүп јатты.

— Калак кокый, менин төрөөн адаларым, нени эдип

салдыгар! — деп, шибееинин начальниги Хаджи-Мурат-тын качканын угала, бажын тудунып, кыйгырды. — Бажым жылыттым! Тудуп болбой калдыгар, тонокчылдар! — деп, ол Мишкиннин жетирүзин угуп тура, кыйгырып турды.

Тревога бастыра ла јерге берилди, шибееде јаныс ла азыйдаг бери јаткан казактарды качкан улустын кийининен ийгилеген эмес, је канча кире арга бар болгонынча амыр-энчү аулдардагы ончо милиционерлерди јуунадып, качкындардын кийининен ийгендер. Кем Хаджи-Муратты тирүге эмезе өлгөн дө болзо эжелзе, ол кижиге кайрал эдип бир муң салковой берерин јарлаган. Хаджи-Мурат нөкөрлөриле кожо казактардан качып барганынан бери эки частын бажында эки јүстен ажыра атту улустар приставтын кийининен качкан улусты бедиреерге ле тудуп аларга, мантаттылар.

Јаан јолло бир канча километр мантадып барала, Хаджи-Мурат бойынын уур тынып турган ла терлеп, борорып калган ак өгдү адынын тискинин кайра тартып, токтой түшти. Јолдын он јанында кайа таштар ла Беларджик аул, сол јанында јаландар ла олордын учында суу көрүнет. Туулар јаар баратан јол он јанында да јаткан болзо, Хаджи-Мурат сүрүжип келеткен улус он јаны јаар баргылаар деп бодоп, сол јаны јаар буруды. Ол дезе, јол јокко Алазань сууны кечип, јаан јолго чыгар, ондо оны кем де сақыбас, ол јолло агаштарга јетире барала, ол тушта катап ла сууны кечеле, агаш аразыла туулар јаар јүре берер деп сананган. Онойдо сананып алала, ол сол јаны јаар буруды. Је сууга јетире барар арга јок болды. Јаскыда улус јаантайын рис салган јалангла јүретен, ол кырага бу јаны ла суу божодып салган болды, онойдордо ол јиткек болуп, аттын буттары кажыгына јетире бадалып турды. Хаджи-Мурат ла онын нөкөрлөри кату јер бедиреп, он јаны јаар, сол јаны јаар аттарын бурып турдылар, је олор бараткан јалаң бастыразы бир аай сууга көмүлип калган јатты. Аттар јиткек балкаштан буттарын балт эдип чыгарып, бир канча алтам барып, уур тынып токтоп турдылар.

Онойдо олор узак туруштылар. Эңир кире берген, је олор дезе сууга јеткелек болдылар. Сол јанында јалбырактары јайылып калган јыраалу ортолык јатты, оной-

дордо Хаджи-Мурат ол жыраалардын ортозына барып, чинеези чыгып калган аттарды амырадып, тўнге жетире турар деп сананды.

Жырааларга кирип барала, Хаджи-Мурат ла онын нөкөрлөри аттарынан тўжўп, аттарын тужап салала, одорго божодып ийдилер, бойлоры дезе кожо экелген калаштарын ла сыр жидилер. Жарып турган жаңы ай кырды ажа берерде, тўн карангуй болды. Нухуда кожончы куштар анчадала көп болгон. Бу да жырааларда эки кушкаш бар болды. Жырааларга кирип, Хаджи-Мурат бойынын улустарыла табыштанып турарда, кушкаштар унчукпай бардылар. Же улус унчукпай барарда, озор бойы-бойлорына ўн берижип база ла катап кожондожо бердилер. Тўндеги табышты тыгдап, Хаджи-Мурат озорды арга жокто угуп отурды.

Бўгўн тўнде, качан суу аларга чыгарда, уккан Гамзаттын кожонгы керегинде эске алынды. Эмди ол бойы кажы ла минутта Гамзат болгондый айалгада болордон маат жок. Онызы онойдо ло болор деп ол сананала, онын кўўни кенетийин жамандана берди. Бурказын жайып ийеле, ол кудайга бажырды. Кудайга бажыары жўк ле божоордо, жырааларга жууктап келеткен табыш угулды. Онызы көп аттардын буттары житкекле мачылдадып келеткенинин табыжы болды. Курч көстөрлў Хан-Магома, жыраалардын бир учынан чыгала, карангуйда атту ла жойу улустын кара көлөткөлөри жууктап келеткенин көрўп ийди. Экинчи жаанында база анча ок кире улус келткенин Ханефи көрди. Онызы уездный воинский жамылу Карганов бойынын милиционериле кожо келеткени болгон.

«Канайдар база, Гамзат чылап тартыжарыс» — деп, Хаджи-Мурат сананды.

Тревога берилген кийининде, жүстер тоолу милиционерлер ле казактарла кожо Карганов Хаджи-Муратты истежип мантаттылар, же оны бойын да, онын истерин де кайдан да таппады. Эмди Карганов ижемјизи жогынан ойто жаанып барадарда, энгир алдында ого татар өбөгөн туштады. Таг аттарлу алты кижини ол көрди эмеш пе деп Карганов карыган өбөгөннөг сурады. Карыган өбөгөн көрдим деп жаруузын берди. Ол улустар рис салган жалагда канайда ары-бери жортуп жүреле, ол одын кабырып жүрген жырааларга кире бергендерин көр-

гөн деп, айтты. Карыган өбөгөнди кожо алала, Карганов ойто келди, тужап салган аттарды көрөлө, Хаджи-Мурат мында болгонына бүтти. Онын кийининде түнде жырааларды курчап алала, Хаджи-Муратты тирүге эме-зе өлгөнгө тудуп аларга, таң адарын сакыдылар.

Ол курчуда болгонын билип, Хаджи-Мурат жыраалардын ортозында жыра казып койгон жерди көрүп алала, окторло күч жеткенче ондо отурып согужар деп сананды. Бойынын нөкөрлөрине ол сагыжын айдала, адыжар жер белетеер деп айтты. Онойдордо нөкөрлөр тургуза ла чырбагалдарды кезип, үлдүлөрле жерди казып, жамынчы жазадылар. Хаджи-Мурат озорло кожо иштеп турды.

Таң жарып башталарда ла жырааларга милициянын сотенный командири жууктада ортып келеле, кыйгырды:

— Эй! Хаджи-Мурат! Багын! Бистер көп, слер дезе ас.

Онын сөстөринин жаруузына канавадан ыш көрү-нип, мылтык тырс этти, ок дезе милиционердин адына тийерде, ады кайра тап эдип, жыгылып баратты. Онын кийининен жыраалардын эдегинде тургулаган милиционерлердин мылтыктары жызырап, озордын аткан ок-торы сыгырып ла шуулап жалбырактарды ла будагаш-тарды сый согуп, чогынтыга тийгилеп, же чогынтынын кийининде отурган улуска тийбей турды. Јаныс ла Гам-залонун айрылган адын озор шыркалап ийдилер. Ок аттын бажына тийген болгон. Ол жыгылбады, же тужа-гын үзе тартала, жырааларды жызырада өскө аттар јаар мантап барала, озорго јаба туруп, јаш өлгөнди канла уймап турды. Качан милиционерлерден кем ле чыгып келзе, Хаджи-Муратла онын улустары адып турдылар. Милиционерлерден үч кижии шыркататкан, эмди озор Хаджи-Муратка ла онын улустарынын үстине чурап бар-ардан болгой, там ла ырап ла бодоп аткылап турдылар.

Онойдо бир частан ажыра ой өтти. Күн жарым агаш кире чыгып келди, база үзеери келген көп улустын кый-гылары угуларда, Хаджи-Мурат адына минип алала, суу јаар өдүп чыгарга ченежерге сананган. Онызы мех-тулинскийден бойынын улустарыла кожо келген Гад-жи-Ага болгон. Озор эки жүс кирези кижии болгон. Гад-жи-Ага алдында Хаджи-Мураттын нөкөри болуп, оныла кожо тууларда јаткан болгон, же онын кийининде орус-

тардын јаны јаар јайылып, ологго болужарга келген. Оныла кожо Хаджи-Мураттын оштүзинин уулы Ахмет-Хан болгон. Гаджи-Ага, Карганов чылап ок, Хаджи-Муратка ол багынын деп кыйгырган, је, баштапкы чылап ок, каруузына Хаджи-Мурат адып ийди.

— Улдүни алыгар, уулдар! — деп, үлдүзин суура тартып, Хаджи-Ага кыйгырды, јыраалар јаар өткүн кыйгырыжып ийеле, јүгүрген јүстер тоолу улустын үндери угулды.

Милиционерлер јыраалар ортозына кийдире јүгүрдилер, је ологго удур мылтыктын ээчий-деечий атканы угулды. Уч кижиге јыгылды, табару эдип турган улус токтой түштилер, јыраалардын јаказында база ада бердилер. Олог адып, ого үзеери бир јыраадан база бирүзине јүгүрип, чогынты јаар бир эмештен јууктап турдылар. Кезиктери јүгүрип өткүлөп, кезиктери десе Хаджи-Мураттын ла онын улустарынын окторына учурап турдылар. Хаджи-Мурат јастыра атпай турды, онойдо ок Гамзало огыи каа-јаа калас јерге адып турган, онын окторы тийип турганын көрөрдө, кажы ла катап сүүнчилү чынгырып турган. Курбан канаванын учында отурып, «Ля иляхи иль алла» деп кожондоп, меңдебезинен адып, је каа-јаа ла тийдире адып турган. Элдар десе оштүлерге удур кылышту чыгып согужарга чыдажып отурып болбой, бастыра бойы жалтырап, улам сайын оноор ло адып, Хаджи-Мурат јаар үзүги јок кайа көрүп ле чогынтынын кийининен чыга конып турган. Јаан чачту Ханефи јендерин түрүп алган мында да јалчы болуп иш бүдүрет. Ол Хаджи-Мураттын ла Курбанын ого берип турган мылтыктарын октоп, мылтыкка кургак таарыны уруп турган. Хан-Магома десе, өскөлөри чилеп, канавада јангыс јерге отурбай, канавадан аттар јаар јүтүрип, ологды јеткер јок јерге айдап, үзүги јогынан чынгырып ла шыра јогынан кол бажынан адып турган. Эң ле озо оны шыркалады. Ок онын мойнына тийген, ол канла түкүрип ле чугулданып, кайра отура түшти. Онын кийининде Хаджи-Муратты шыркаладылар. Ок онын јардына тийген. Хаджи-Мурат бешмединен ватаны үзе тартып, бойынын шырказын бөктөйлө, оноң ары адып ла турды. Удур барып, үлдүле согужалдар — деп, Элдар үчүнчи катап айты.

Ол оштүлер јаар удур барып согужарга белен бо-

луп, чогынтынын кийининен көдүрилип турды, же бу ок минутта ого ок тийди, ол таралып, Хаджи-Мураттын будына чалкойто жыгылды. Хаджи-Мурат оноор көрди. Онын жараш тосток көстөри Хаджи-Мурат жаар кезе кыракалап турды. Баланын эрди чылап содойып калган үстүндеги эрди ачылбай, тартылыжып турды. Хаджи-Мурат онын алдынан будын чыгарып, онон ары шыкалай берди. Ханефи өлтүрө аттырган Элдардын үсти жаар бөкөйип, онын ок-тарызын черкесказынан түргөн чыгарып алып турды. Курбан десе кожондоп ло, араайынан мылтыгын октоп ло шыкалап турды.

Өштүлөр бир төс жыраадан база өскөзине чыгырыжып, там ла жууктап келеттилер. База бир ок Хаджи-Мураттын сол жанына тийди. Ол канавага жадып, беш-мединен ватаны үзе тартала база ла катап шырказын бөктөп алды. Сол жанына шыркалаганы уур шырка болгон, ол өлүп жатканын сезип турган. Онын санаазында эске алынганы ла улустын кеберлери бирүзи-бирүзиле сүрөөн капшай солунуп турды. Онын көзине бирде чаап салган, каландап турган качарын колыла жаба тудуп, кылышты колына алып, өштүлөрлө согузарга удурат жүргөн ийде-күчтү Абунуначал-Хан көрүнүп турган, бирде уйан, кугарып калган, сүмөлү ак жүстү карыган Воронцов көрүнүп, онын йымжак үнин угуп турган, бирде Юсуф уулын, бирде Софиат эмегенин, бирде бойынын өштүзинин, Шамильдин, жеерен сагалду ла сыкыйтып алган көстү кугарып калган жүзин көрүп турды.

Бу кеберлерди ончозын эске алынып, ол кородобой до, чугулданбай да, күүнзебей де турган. Тургуза башталып турган ла башталып калганына көрө, бу бастыразы ого неме эмес болды. Ондый да болзо, онын күчтү эди-сөөги, баштаган керегин таштабай ла турды. Ол калганчы күчин жуунадып, чогынтынын кийининен турала, жүгүрүп келип жаткан кижини колмылтыктап адып, жыгып салды. Онын кийининде ородон ол чыгып, уур аксап, колында кылышту өштүлөргө удурат чике барды. Бир канча мылтык атты, ол таралып, жыгыла берди. Бир канча милиционерлер сүүнчилү чыгырыжып, жыгылган кижини жаар жүтүрдилер. Же олорго өлгөн сөөк деп билдирген кижини кенетийин кыймыктана берди. Озо баштап бөрүк жок, кандалып калган, тазада кырып салган баш көдүрилди, онын кийининде көкси көдүрилип, агаштан

тудунып ол бут бажына туруп келди. Оны көрөргө сү
рекей коркушту болгон, жүгүрип келип жаткан улустар
токтой түштилер. Же кенетийин ол селт эдип, ага
айрылып, убак чылап, бастыра сыныла көңкөрө
лып, кыймыктабай барды.

Ол кыймыктанбай турган, же сезип турган. Эң
ого жүгүрип жеткен Гаджи-Ага оны бажына жаан
ла согордо, онын бажына маскала согуп жат
билдирип турды, мынайда кем, ненин учун эдин
нын ол билип болбоды. Мынызы бойынын эди
колбулу калганчы санаазы болгон. Оной ары
де сеспеген. Эмди өштүлөр дезде, олорло бир де
жок сөөкти тепсегилеп ле кезе чапкылап турдылар.
Гаджи-Ага сөөктин жардына базала экиле кагап чап
жын мойынынан үзе чаап ийеле, канга уйма
араайынан бутла тоголодып ийди. Кызыл кан мей
нын тамырларынан агып, кара кан бажынан
өлөндү кызартып ийди.

Карганов то, Гаджи-Ага да, Ахмет-Хан да, бастыра
милиционерлер де анчы өлтүргөн аннын жанына келип
чылап, Хаджи-Мураттын ла онын улустарынын (Хан
фини, Курбанды ла Гамзалоны күлүп салгандар) эди
сөөгинин жанына жуулгылап, йраалар аразында таары
нын ыжында сүүнчилү куучындашкылап, бойларынын
женүзине сүүнижип (йргагылап) турдылар.

Мылтыктардын табыштарынан улам унчукпай баста
ган кушкаштар, озо баштап бирүзи жуугында онын кийи
нинде өскөлөри ыраагында база ла катап кожондож
бердилер.

Сүрүп салган јаланда тепседип салган убак шак б
өлүмди меге еске алындырды.

Лев Николаевич Толстой

ХАДЖИ-МУРАТ

Редактор *Е. С. Арыкпаева.*

Обложка художника *Митрофанова И. И.*

Технический редактор *Техтиеков М. И.*

Корректоры *М. Макошева* и *А. Борбуев.*

* * *

Сдано в набор 15/V-1958 г.

Подписано к печати 14VII-1958 г.

Бумага 84×108 ¹/₃₂ П. л. 4,25.

Уч. изд. л. 6,87.

Тираж 2000 экз. Заказ № 162

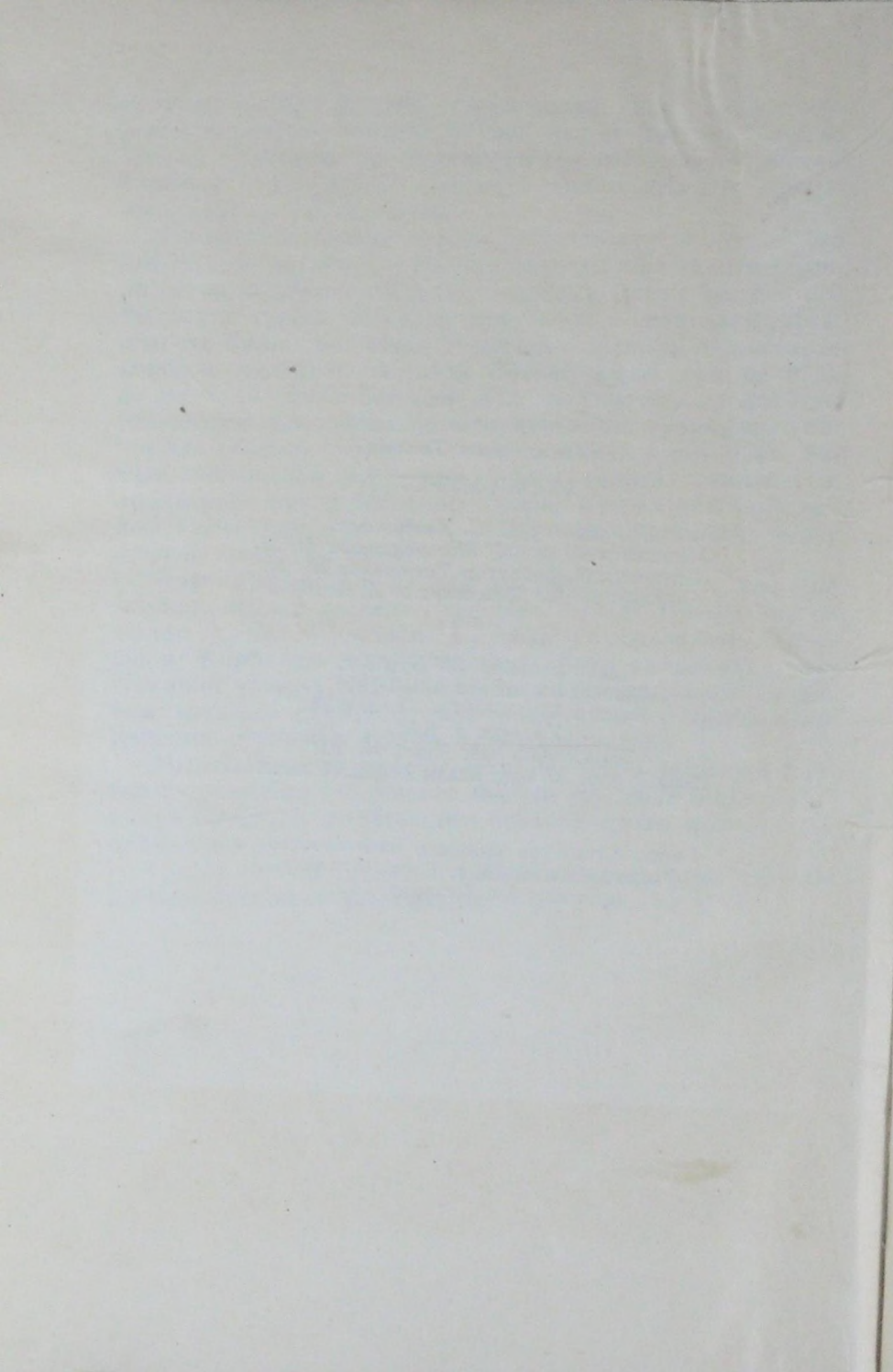
Цена 2 руб. 75 коп. Баазы 2 салк. 75 акча.

* * *

Горно-Алтайское книжное издательство.

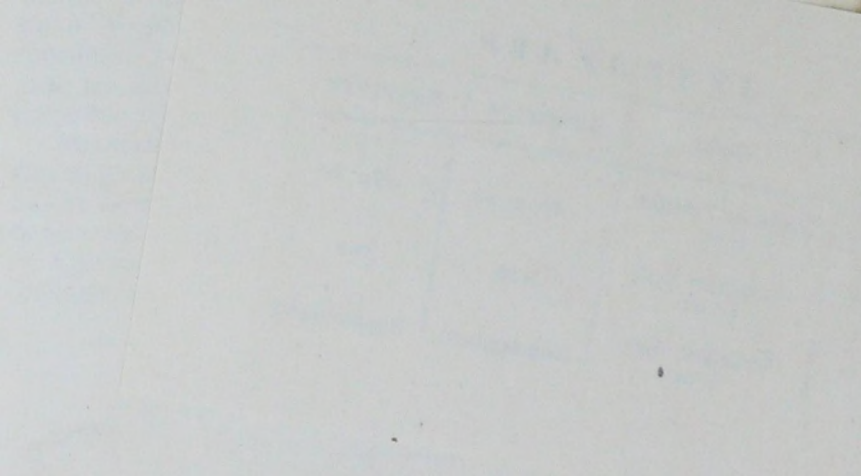
Типография № 15, г. Горно-Алтайск,

проспект им. Сталина, 29.

Т Ү З Е Д Ү Л Е Р

Стр.	Строка	Бичилгени	Кычырары
18	Үстинен төмөн 5-чи	Јуук ла	Јүк ле
37	Алдынаг өрө 14-чи	мен	сен
55	Алдынаг өрө 6-чы •	Воронцовло	Воронцовко

Баазы 2 салк. 75 акча
Цена руб. коп.

Л. Н. Толстой
ХАДЖИ-МУРАТ
—
На алтайском языке

ГОРНО-АЛТАЙСК—1958